

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Beynəlxalq iqtisadiyyatın transmilliləşməsinin Azərbaycana təsirlərinin
dəyərləndirilməsi” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Şixizadə Natiq Əbülfət oğlu

BAKİ-2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

_____ **imza**
“ ____ ” _____ **2021-ci il**

“Beynəlxalq iqtisadiyyatın transmilliləşməsinin Azərbaycanca təsirlərinin
dəyərləndirilməsi”
mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401_Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

Qrup: 804

Magistrant

Şixizadə Nətiq Əbülfət oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.e.d., prof. Həsənov Rəsim Tapdıq oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif
_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi
_____ **imza**

BAKİ-2021

Elm andı

Mən, Şixizadə Natiq Əbülfət oğlu and içirəm ki, “Beynəlxalq iqtisadiyyatın transmilliləşməsinin Azərbaycana təsirlərinin dəyərləndirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

BEYNƏLXALQ İQTİSADİYYATIN TRANSMİLLİLƏŞMƏSİNİN AZƏRBAYCAN TƏSİRLƏRİNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Qloballaşma maddi və mənəvi dəyərlərin və bu dəyərlər çərçivəsində formalaşan yığınların milli sərhədləri aşaraq dünyaya yayılması deməkdir. Qloballaşma ilə bağlı bir çox fərqli fikir söylənsə də yaranan bu vəziyyət konsepsiyanın izahı nöqtəsində eyni zamanda konsepsiya çatışmazlığı yaradır.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədləri- qlobal iqtisadiyyatın əsas müasir inkişaf trendlərinin mahiyyəti, istehsalın beynəlmilləşməsi və xarakterik xüsusiyyətləri, institusional daşıyıcıların transmilliləşmədə rolu və əhəmiyyətidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işində empirik metod ilə yanaşı analiz-sintez və induksiya və deduksiyadan istifadə edilmişdir. Tədqiqatda empirik metodunun növü olan müşahidə üsulunda istifadə etməklə texniki avadanlıqların, internet resurslarının köməyindən istifadə edə bilərik.

Tədqiqatın informasiya bazası: Burada çalışdığımız qədər 2020-2021 tarixləri arasında olan məlumatlardan əsasən türk və ingilis dilində olan global iqtisadiyyat, transmilliləşmə və integrasiya üzrə beynəlxalq səviyyəli universitetlərin, tədqiqatçıların düşüncə və məqalələrindən istifadə etmişik.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatı hazırlayarkən qarşımızda duran əsas məhdudiyyətlərdən biri Azərbaycan dilində mövcud mövzu haqda internetdə resursun az olması, digər bir məhdudiyyət isə pandemiyaadır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki , dövlətin iqtisadi maraqlarının və iqtisadi təhlükəsizliyinin qloballaşma şəraitində Azərbaycana təsirləri haqqında iqtisadi yanaşmalar gözdən keçirilmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Ölkəmizin zəngin karbohidrogen ehtiyatları və zəngin təbii sərvətləri ilə TMK- lar üçün gözəl mühit yaratmaqla ölkə iqtisadiyyatının ənənəvi yox müasir iqtisadiyyata keçməklə yerli istahsalı artırmaqda müstəsna rolu olacaqdır.

Açar sözlər: transmilliləşmə; TMK; geoiqtisadiyyat; beynəlxalq kapital; enerji.

ASSESSING THE IMPACT OF AZERBAIJAN TRANSNATIONALIZATION OF THE INTERNATIONAL ECONOMY

SUMMARY

The actuality of the subject: Globalization means the spread of material and spiritual values and the masses formed within these values to the world beyond national borders. Although many different views are expressed on globalization, this situation also creates a lack of conception at the point of concept explanation.

Purpose and tasks of the research: The main objectives of the study are the essence of the main modern development trends of the global economy, the internationalization and characteristics of production, the role and importance of institutional carriers in transnationalization.

Used research methods: In addition to the empirical method, analysis-synthesis and induction and deduction were used in the research. Tədqiqatda empirik metodunun növü olan müşahidə üsulunda istifadə etməklə texniki avadanlıqların, internet resurslarının köməyidən istifadə edə bilərik.

The information base of the research: As far as we are working here, we have used the information and articles of international universities and researchers on global economy, transnationalization and integration, mainly in Turkish and English, from the data for 2020-2021.

Restrictions of research: One of the main limitations of the study is the lack of resources on the Internet in the Azerbaijani language, and another pandemic.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty of the research is that economic approaches to the impact of the state's economic interests and economic security on Azerbaijan in the context of globalization were reviewed.

Scientific-practical significance of results: By creating a favorable environment for TNCs with our country's rich hydrocarbon resources and rich natural resources, the country's economy will play an exceptional role in increasing local production by transitioning from a non-traditional to a modern economy.

Keywords: transnationalization; TNC; geoeconomics; international capital; energy.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ - Amerika Birləşmiş Ştatları

AÇG - Azəri-Çıraq-Günəşli

AFTA - Avropa Sərbəst Zona Sazişi

AİB - Avropa İqtisadi Birliyi

AQS - Avropa Qonşuluq Siyasətinə

ASEAN - Cənub-Şərqi Asiya Millətləri Birliyi

BMT - Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

BVF - Beynəlxalq Valyuta Fondu

ECO - İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilat

XBİ - Xarici birbaşa investisiyalar

İEOÖ - İnkişaf etməkdə olan ölkələrin

İEÖ - İnkişaf etmiş ölkələr

İESÖ - İnkişaf etmiş sənaye ölkələri

İƏT - İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı

QDİƏT - Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı

NAFTA - Şimali Amerika Sərbəst Ticarət Birliyi

OECD - İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına

TMK - Transmilli Korporasiyalar

UNCTAD - Birləşmiş Millətlər Ticarət və İnkişaf Konfransı

ÜDM - Ümumidaxili məhsul

ÜTT - Ümumdünya Ticarət Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. BEYNƏLXALQ İQTİSADİYYATIN TRANSMİLLİLƏŞMƏSİ VƏ ONUN DƏRİNLƏŞMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	11
1.1. Qlobal iqtisadiyyatın əsas müasir inkişaf trendlərinin mahiyyəti və şərtləndirən amillər.....	11
1.2. Transmilliləşmə və istehsalın beynəlmilləşməsinin mahiyyəti və xarakterik xüsusiyyətləri.....	19
1.3. İnstitusional daşıyıcıların transmilliləşmədə rolu və əhəmiyyəti.....	26
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ QLOBAL İQTİSADİYYATA İNTEQRASIYASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.....	33
2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlbi xüsusiyyətləri.....	33
2.2. Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq integrasiya proseslərində iştirakı... 43	
2.3. Milli iqtisadiyyatda transmilliləşmə proseslərinə təsir edən amillər.....	52
III FƏSİL. TRANSMİLLİLƏŞMƏNİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	62
3.1. Transmilli korporasiyalar, Transmilli Banklar və digər qlobal bazar strukturlarının milli iqtisadiyyatda iştirakının əsas parametrləri və xüsusiyyətləri.....	62
3.2. Milli iqtisadiyyatda transmilliləşmənin doğurduğu təsirlər və onların dərinləşməsi istiqamətləri.....	71
3.3. Milli geoiqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasında transmilliləşmənin rolu və perspektivləri.....	81
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	89
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	91

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Çağımızda dünyanın ən əhəmiyyətli dəyişikliklərindən biri də qloballaşmadır. Ümumi mənada desək qloballaşma bir konsepsiya olaraq müxtəlif yollarla müəyyən edilə bilər. Qloballaşma konsepsiyası ədəbiyyata ilk dəfə Marshall Meluhan "Ünsiyyətdəki Partlayışlar" əsərində bu yeni proses üçün Global Village terminini istifadə etməklə daxil etmişdir. Həmçinin də qloballaşma iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni sahələrdə təsir edə biləcək çox yönlü bir konsepsiyadır. Qloballaşma malların, xidmətlərin, beynəlxalq kapital hərəkətlərinin, ölkələr arasında texnoloji inkişafı nəticəsində ortaya çıxan iqtisadi inkişafın sürətli artımını və eyni zamanda liberallaşmasını ifadə edir. Qloballaşma ilə bağlı bir çox fərqli fikir söylənsə də yaranan bu vəziyyət konsepsiyanın izahı nöqtəsində eyni zamanda konsepsiya çatışmazlığı yaradır. Digər tərəfdən demək olarki, qloballaşma çağdaş sosial elmlərdə mərkəzi yer tutur. Qloballaşma ilə əlaqədar verilən təriflərə baxdıqda şahidi ola bilərik ki, Avropa Birliyi qloballaşmanı müxtəlif ölkələrdə bazarlardan və istehsaldan, kapitaldan, texnoloji axından, mal və xidmətlər ticarətindən getdikcə müstəqil olaraq təyin edir. Başqa bir tərifə də əsaslanaraq demək olar ki, qloballaşma ölkələr arasında iqtisadi, siyasi və sosial əlaqələrin genişlənməsi və inkişafı, ideoloji fərqliliklərə əsaslanan qütbləşmələrin həlli, müxtəlif sosial mədəniyyətlərin inanc və gözləntilərinin daha yaxşı tanınması, ölkələr arasındakı münasibətlərin intensivləşməsidir. Qloballaşmanın yaratdığı texnologiya, hüquq, rabitə, nəqliyyat sistemləri və informatika sektorundakı inkişaf ölkələr arasındakı sərhədləri ortadan qaldırdı, bütün dünyanı malların, xidmətlərin və kapitalın qlobal bazarına çevirdi, bu da öz növbəsində müəssisələrin beynəlxalq bazarlara inteqrasiyasını asanlaşdırdı. Əvvəllər yalnız yerli bazarlarda müştərilərinə mal və xidmətlər təklif edən müəssisələr rəqabət aparmaq məqsədilə fəaliyyətlərini milli sərhədlər xaricindəki digər bazarlara daşmalıydılar. Bu gün çox vacib olan beynəlmilləşmə konsepsiyası müxtəlif yollarla müəyyən edilmişdir. Qloballaşma maddi və mənəvi dəyərlərin və bu dəyərlər çərçivəsində formalaşan yığınların milli sərhədləri aşaraq dünyaya yayılması deməkdir. Bu dəyərlər həm iqtisadi, həm də siyasi, sosial və mədəni xüsusiyyətlər ola bilər. Qloballaşma ilə əlaqəli başqa bir

tərifə görə bu, fərqli yerlərdəki və coğrafiyadakı elementləri bütövlükdə nəzərə alan, mürəkkəb, müxtəlif yollarla yaşanan bir prosesdir, demək olar ki, bir fenomendir. Ümumiyyətlə qloballaşma bir proses olaraq xidmət və maliyyəyə yönəlmiş fenomendir, həmçinin aktiv şəkildə tətbiq olunma qabiliyyətinə malikdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilməsi səviyyəsi. Tədqiqat probleminin qoyuluşunun ən əsas məsələsi beynəlxalq iqtisadiyyatın transmilliləşməsi və onun dərinləşməsi istiqamətlərinin ətraflı şəkildə təhlil etmək, ölkələrin və cəmiyyətlərin qarşılaşdığı problemlərin həll olunmasına kömək edəcək təkliflərin irəli sürülməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr işlənib hazırlanmış və yerinə yetirilmişdir.

- Qlobal iqtisadiyyatın əsas müasir inkişaf trendlərinin mahiyyəti və şərtləndirən amillər

- Transmilliləşmə və istehsalın beynəlmilləşməsinin mahiyyəti və xarakterik xüsusiyyətləri

- İnstitusional daşıyıcıların transmilliləşmədə rolu və əhəmiyyəti

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın predmeti beynəlxalq iqtisadiyyatda qloballaşma trendi, transmilliləşmə və Azərbaycana mümkün təsirlər. Tədqiqatın obyektı kimi isə dünyada iqtisadi sektor çərçivəsində fəaliyyət göstərən dövlətlər, transmilli şirkətlər, xüsusilə Azərbaycan və bu sahə üzrə ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatlardır.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatda geniş ədəbiyyat araşdırılması edilmişdir. Burada empirik tədqiqat metodunun növü olan müşahidə üsulundan istifadə edilmişdir. Beynəlxalq iqtisadiyyatın transmilliləşməsinin Azərbaycana təsirlərini internet resursları vasitəsilə araşdırmağa kömək edəcəkdir. Müqayisə metodundan istifadə isə bizə dünyada baş verən prosesləri müqayisəli şəkildə təhlil edərək onların yaratdığı həll yollarını tapmağa kömək edəcəkdir. Həmçinin tədqiqatda Analiz-sintez metodundan istifadə olunur. Analiz –sintez metodu ilə biz qlobal iqtisadiyyatda baş verən prosesləri analiz edərək sonra sintez metodunun köməyi ilə vahid bir hala gətiririk. İnduksiya –deduksiya metodu zamanı beynəlxalq

iqtisadiyyatın transmilliləşməsini fərdi formadan ümumi formaya keçid edərək bu induksiya metodudur bəzəndə ümumi formadan fərdi formaya keçərək araşdıracağıq. Bu isə deduksiya metodudur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Burada çalışdığımız qədər 2020-2021 tarixləri arasında olan məlumatlardan əsasən türk və ingilis dilində olan global iqtisadiyyat, transmilliləşmə və integrasiya üzrə beynəlxalq səviyyəli universitetlərin, tədqiqatçıların düşüncə və məqalələrindən istifadə etmişik.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatı hazırlayarkən qarşımızda duran əsas məhdudiyyətlərdən biri Azərbaycan dilində mövcud mövzu haqda internetdə resursun az olması, digər bir məhdudiyyət isə pandemiyaadır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, dövlətin iqtisadi maraqlarının və iqtisadi təhlükəsizliyinin qloballaşma şəraitində Azərbaycana təsirləri haqqında iqtisadi yanaşmalar gözdən keçirilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Heç təsadüfi deyildirki, ölkəmizin zəngin karbohidrogen ehtiyatları və zəngin təbii sərvətləri ilə TMK- lar üçün gözəl mühit yaradır. Nəticələr ölkə iqtisadiyyatının ənənəvi yox müasir iqtisadiyyata keçməklə yerli istahsalı artırmaqda müstəsna rolu olacaqdır. Həmçinin bizə şərait yaradacaq ki, transmilliləşmənin mənfi və yamüstəq tərəflərini görək. Həmçinin investisiya axınında daha rentabelli sahələri görəcəyik və konyukturanı o istiqamətdə aparacağıq. Eneji sahələrimiz dövlətimizin birbaşa nəzarətində olduğuna görə müstəqil qərar verməkdə köməklik edəcəkdir.

I FƏSİL. BEYNƏLXALQ İQTİSADİYYATIN TRANSMİLLİLƏŞMƏSİ VƏ ONUN DƏRİNLƏŞMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

1.1. Qlobal iqtisadiyyatın əsas müasir inkişaf trendlərinin mahıyyəti və şərtləndirən amillər

Çağımızda dünyanın ən əhəmiyyətli dəyişikliklərindən biri də qloballaşmadır. Ümumi mənada desək qloballaşma bir konsepsiya olaraq müxtəlif yollarla müəyyən edilə bilər. Qloballaşma ilə bağlı bir çox fərqli fikir söylənsə də yaranan bu vəziyyət konsepsiyanın izahı nöqtəsində eyni zamanda konsepsiya çatışmazlığı yaradır. Digər tərəfdən demək olarki, qloballaşma çağdaş sosial elmlərdə mərkəzi yer tutur. Qloballaşma ilə əlaqədar verilən təriflərə baxdıqda şahidi ola bilərik ki, Avropa Birliyi qloballaşmanı müxtəlif ölkələrdə bazarlardan və istehsaldan, kapitaldan, texnoloji axından, mal və xidmətlər ticarətindən getdikcə müstəqil olaraq təyin edir. Başqa bir tərifə də əsaslanaraq demək olar ki, qloballaşma ölkələr arasında iqtisadi, siyasi və sosial əlaqələrin genişlənməsi və inkişafı, ideoloji fərqliliklərə əsaslanan qütbləşmələrin həlli, müxtəlif sosial mədəniyyətlərin inanc və gözləntilərinin daha yaxşı tanınması, ölkələr arasındakı münasibətlərin intensivləşməsidir. Qloballaşma maddi və mənəvi dəyərlərin və bu dəyərlər çərçivəsində formalaşan yığınların milli sərhədləri aşaraq dünyaya yayılması deməkdir. Bu dəyərlər həm iqtisadi, həm də siyasi, sosial və mədəni xüsusiyyətlər ola bilər. Qloballaşma ilə əlaqəli başqa bir tərifə görə bu, fərqli yerlərdəki və coğrafiyadakı elementləri bütövlükdə nəzərə alan, mürəkkəb, müxtəlif yollarla yaşanan bir prosesdir, demək olar ki, bir fenomendir. Ümumiyyətlə qloballaşma bir proses olaraq xidmət və maliyyəyə yönəlmiş fenomendir, həmçinin aktiv şəkildə tətbiq olunma qabiliyyətinə malikdir. Qloballaşma konsepsiyası ədəbiyyata ilk dəfə Marshall Meluhan "Ünsiyyətdəki Partlayışlar" əsərində bu yeni proses üçün Global Village terminini istifadə etməklə daxil etmişdir. Həmçinin qloballaşma iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni sahələrdə təsir edə biləcək çox yönlü bir konsepsiyadır. Qloballaşma malların, xidmətlərin, beynəlxalq kapital hərəkətlərinin, ölkələr arasında texnoloji inkişafı nəticəsində ortaya çıxan iqtisadi inkişafın sürətli artımını və eyni zamanda liberallaşmasını ifadə

edir. Bu təriflərdə də görüldüyü kimi, qloballaşma ilə bağlı alternativ təriflər artırıla bilər. Giddens, Harvey və Robertson qloballaşma konsepsiyasının nəzəri inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə kömək etmişdilər. Giddensə görə qloballaşma zaman və məkanla baş verən bir çevrilmədir. Bununla birlikdə, qloballaşmanı dünyadakı sosial münasibətlərin cəmləşməsi kimi də görür. Giddens nəzəriyyəsinə görə müasir çağdan əvvəl cəmiyyətlər zaman və məkan baxımından bir-birlərindən çox uzaq idilər. Lakin icmalar arasında əlaqə çox məhdud idi. Ancaq bu gün rabitə və informasiya texnologiyaları fəvqəladə bir sürətlə inkişaf etmişdir və buna görə də beynəlxalq sərhədlər keçmişə nisbətən olduqca çevik hala gəlmişdir. Bunu zamanla bir-birindən çox uzaqda inkişaf edən və məkan olaraq yerli formasıyaları meydana gətirən hadisələr, beləliklə bir-biri ilə əlaqəli olan dünya miqyasında ictimai münasibətlərin intensivləşməsini qloballaşma ilə əlaqəli olaraq təyin edir. Harvey qloballaşmaya zaman və məkan təcrübəsindəki getdikcə yaranan fərqlənmə kimi baxır. Robertson isə qloballaşmanı yerli, qlobal qarşılıqlı əlaqə yaratdığı bir əlaqə olaraq görür, qloballaşmanın başlanğıcının XV əsrə gedib çıxdığını vurğulayır. Robertson nəzəriyyəsinə görə qloballaşma, dövlətlərarası qarşılıqlı əlaqəli proseslərin nəticəsi olmaqdan, sosial və mədəni proseslərin işləməsindən asılıdır. Robertsona görə, dünyanın sosial və mədəni amillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yerli və qlobal səviyyədə davamlı şəkildə çoxalması qloballaşma konsepsiyasının mahiyyətini təşkil edir. Robertson qloballaşmaya beş prizmadan baxır və bunları aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar: Formalaşma mərhələsi, başlanğıc mərhələsi, qalxma mərhələsi, hökmranlıq uğrunda mübarizə və qeyri-müəyyənlik mərhələsi. Əslində qloballaşmaya səbəb olan bir çox amilləri göstərmək olar. İnvestisiyanın sərbəst hərəkəti

Beynəlxalq ticarət fenomeni və beynəlxalq məlumatların yayılması ilə yanaşı, qloballaşmanın yayılmasında mühüm fenomenlərdən biri də beynəlxalq kapital axınlarının artmasıdır. Beynəlxalq kapital hərəkətləri qloballaşma səbəbiylə həm sənaye, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə geniş yayılmışdır. Qloballaşma nəticəsində ortaya çıxan iqtisadi birliklər iqtisadi sərhədləri aradan qaldıraraq həm makro, həm də məkan baxımından milli iqtisadiyyatları yenidən qurmağa təkan

verdi. Qloballaşma ilə subsidiyalar ləğv edildi, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarındakı sürətli inkişaf maliyyə liberallaşmasının inkişafına səbəb oldu. İqtisadi fəaliyyətlərin qloballaşması İkinci Dünya Müharibəsindən sonra əmtəə bazarlarında başlamasına baxmayaraq daha sonra maliyyə bazarları və kapital hərəkətləri ilə davam etmişdir. Başlanğıcda, ABŞ-ın yeganə böyük güc olaraq başladığı bu proses daha sonra Avropa və Yaponiyanın qoşulması ilə bu prosesin inkişafında daha fəal rol oynadı. Eyni zamanda qeyd etmək olarki, 1970-ci illərə qədər mərkəzi inkişaf etmiş və sənayeləşmiş ölkələrdə, xüsusən də Qərbi Avropada kapitalın sərbəst hərəkəti müzakirə mövzusu deyildir. Sözügedən ölkələr 1970-ci illərdən sonra bu anlayışdan imtina etməyə başladılar. 1970-ci illərdən etibarən sabit məzənnə sistemi və kapital üzərində nəzarət tərk edilməyə başlandı və qısamüddətli beynəlxalq maliyyə hərəkətləri sürətlə genişləndi, yeniliklər və innovasiyalar səbəbindən maliyyə bazarları getdikcə nadir hala gəldi, bununla birlikdə kapital beynəlxalq bazarlarda sərbəst hərəkət mühiti qazandı. Kapitalın sərbəst hərəkəti ilə dünyanın əsas valyuta bazarlarında trilyonlarla dollar, saniyənin mindən biri, 24 saat dövriyyədədir. Bununla birlikdə, bu böyük kapitalın yalnız 10% -i mal və ya xidmət ticarətini əhatə edir. Texnologiya ötürülməsi. Çağımızın bir gerçəyi olan sürətlə davam edən texnologiya inqilabı dünyanı cənginə alan qlobalizasiyada baş verən sürətli və köklü dəyişikliklərdə mühüm rol oynayır. Bu texnoloji inqilabın əsasını bilik təşkil edir. Xüsusilə, informasiya texnologiyaları bugünkü qloballaşan dünyada qurumlara və şirkətləri struktur olaraq təsir edir. Texnologiya bu yaxınlarda beynəlxalq aləmdə rəqabət üstünlüyü yaratmaq üçün əhəmiyyətli bir giriş olaraq qəbul edilmişdir. Günümüzdəki amansız rəqabət mühitində şirkətlər bu amansız yarışda geri qalmamaq və müştəri potensialını artırmaq üçün yenilikləri yaxından izləyir və yeni texnologiyaların ötürülməsi ilə rəqabət üstünlüyü yaratmağa çalışırlar. Şirkətlər öz əhatə dairələrini inkişaf etdirmək üçün digər xarici şirkətlərlə müqavilə bağlayaraq və ya bir patent satın alaraq texnologiyaları inkişaf etdirə bilirlər. Günümüzdə qloballaşan dünyada informasiya həmçinin texnologiya sahəsindəki sürətli dəyişikliklər və yeniliklər şirkətlər tərəfindən yaxından izlənilir. Bu vəziyyət, yeni texnologiya və məlumat istehsalı üçün tədqiqatlara verilən

əhəmiyyəti artırır, eyni zamanda bu texnologiya şirkətlər üçün bir maliyyə elementi yaratsa da, həmçinin şirkətə rəqiblərinə nisbətən rəqabət üstünlüyü təmin edir. Yuxarıda sadaladığımız şirkətlərə yeni məhsulların alınması, məhsulların inkişafı, istehsal xərclərinin azaldılması və keyfiyyətinin artırılması istiqamətində əhəmiyyətli qazanclar gətirir. Texnologiya, həyatın ehtiyaclarını ödəmək üçün məlumat və bilikləri ehtiva edən metodların istifadəsini nəzərdə tutur. Dünyada 1980-ci illərə gəlincə, bu dövr bir çox sahələrdə olduğu kimi texnoloji sahədə də böyük inkişaf dövrü idi. Texnologiyadakı inkişaf, xüsusilə nəqliyyat və rabitə texnologiyasındakı böyük dəyişiklik qloballaşma prosesinin hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. Texnologiyanın sürətli inkişafı bir çox sahələrdə olduğu kimi dünyada qloballaşmanı sürətləndirdi. 21-ci əsrdə hər gün texnologiyanın inkişafı nəticəsində dünyada zaman və məkan anlayışları yox oldu, məsafələr qısaldı, ünsiyyət və nəqliyyat sürətləndi. Bütün bunların nəticəsi olaraq məcazi mənada desək, dünya kiçik bir kəndə çevrildi. Yaşadığımız 21-ci əsrdə yeni ictimai quruluşun adı "İnformasiya cəmiyyəti" dir. Bu yeni formalaşmış ictimai quruluşun əsas iqtisadi mənbəyi isə bilikdir. Qloballaşma prosesi ilə mühim əhəmiyyət qazanan informasiya və informasiya texnologiyaları sahəsindəki sürətli inkişaf, beynəlxalq ticarətin inkişafında mühüm rol oynadı. Bununla yanaşı, kompüter texnologiyalarının sürətli inkişafı və gündəlik həyatın bir hissəsi olması, internetdən geniş istifadə edilməsi, məlumat əldə etməkdə böyük rahatlıq yaratmışdır. Bütün bu inkişaf, informasiya cəmiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. (Prof.Dr. Selçuk Öztekin, Sinan Atik 2007).

Qlobal iqtisadiyyat, bir çox ölkələr arasında baş verən və bir-birinə bağlı olan iqtisadi fəaliyyətdir. Bu iqtisadi fəaliyyətlər burada iştirak edən ölkələr üzərində ya müsbət, ya da mənfi təsir göstərə bilər. Qlobal iqtisadiyyat əslində bir neçə xüsusiyyəti özündə cəmləşdirir. Qloballaşma, qlobal ticarət, rabitə, immiqrasiya, nəqliyyat şəbəkəsi vasitəsi ilə milli və regional iqtisadiyyatların, cəmiyyətlərin eyni zamanda mədəniyyətlərin inteqrasiya olunduğu bir prosesi təsvir edir. Həmçinin bu sadalanan inkişaf qlobal iqtisadiyyatın meydana çıxmasına zəmin yaradır. Qlobal iqtisadiyyat qloballaşma səbəbindən daxili iqtisadiyyatların daaha da inkişaf

etməsinə səbəb oldu və bu da performansların yaxşılaşmasına gətirib çıxardı. Beynəlxalq ticarət qloballaşmanın xüsusiyyəti hesab olunur. Fərqli ölkələr arasında mal və xidmət mübadiləsinə və eyni zamanda ölkələrin müqayisəli üstünlüyə sahib olduqları məhsullarda ixtisaslaşmalarına təkan vermişdir. Beynəlxalq maliyyə, mallar, xidmətlər və insanlarla müqayisədə pul ölkələr arasında daha sürətli bir nisbətdə köçürülə bilər və beynəlxalq maliyyəni qlobal iqtisadiyyatın əsas xüsusiyyətlərindən biri halına gətirmək mümkündür, beynəlxalq maliyyəni, valyuta məzənnələrini və pul siyasəti kimi mövzuları özündə birləşdirir. Qlobal investisiya, əsasən coğrafi sərhədlərlə məhdudlaşmayan bir investisiya strategiyasına istinad edir və buda əsasən xarici birbaşa investisiyalar (XBI) hesabına baş verir. Belə bir şəraitdə sual meydana çıxır ki, global iqtisadiyyat niyə vacibdir? İnkişaf etməkdə olan bazarlarla əlaqəli olaraq qlobal iqtisadiyyatın əhəmiyyətini aşağıdakıları sadalayıaraq başa düşə bilərik: Mikro və makro səviyyədə iqtisadi əhəmiyyət, dünya əhalisinin artması, inkişaf etməkdə olan bazarların iqtisadi cəhətdən böyüməsinə və onları dünya iqtisadi artımının əsas mühərriklərindən birinə çevirməsinə səbəb olması. Bunlara istinad edərək demək olarki, inkişaf etməkdə olan bazarların göstərdiyi böyümə və dayanıqlılıq dünya iqtisadiyyatı üçün yaxşı bir işarədir. Global iqtisadiyyatın digər bir məqamına nəzər yetirmədən əvvəl mikroiqtisadiyyat anlayışını araşdıraraq. Mikroiqtisadiyyat ev təsərrüfatlarının, fərdlərin və firmaların resursların bölüşdürülməsi və qərar vermə ilə bağlı davranışlarının öyrənilməsindən bəhs edən iqtisadiyyatın bir sahəsidir. Daha sadə dillə desək, bu iqtisadiyyat sahəsi insanların necə qərar verdiyini araşdıraraq, hansı amillərin qərarlarına təsir etdiyini, bu qərarların bazarda malların qiymətinə, tələbinə və təklifinə necə təsir etdiyini öyrənir. Buna əsaslanaraq demək olarki, mikroiqtisadiyyat baxımından, yüksək bazar dəyərini özündə təzahür edən bəzi ən böyük firmalar, dünyanın bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələri və bu ölkələrdə gəlirin daha yüksək bölüşdürülməsinə kömək edəcəkdir. Bununla belə inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyəti hələ də yoxsulluqdan əziyyət çəkir və bu problemin aradan qaldırılması istiqamətində işlərin görülməsi vacibdir. Eyni zamanda demək olarki, uzunmüddətli dünya iqtisadi perspektivi şəraitində demoqrafik tendensiyalara və kapital məhsuldarlığı

modellərinə əsaslanan maliyyə və iqtisadi proqnozlara görə, 2019-cu ildə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda ÜDM-in müsbət tempdə artması ehtimalı yüksəkdir. Focus Economics-in 2019-cu il üçün inkişaf etməkdə olan bazarların iqtisadi proqnozuna əsasən, iqtisadiyyat Hindistanda 7,5%, Filippinlərdə 6,6%, Çində 6,3%, İndoneziyada 5,3%, Misirdə 5,1%, Malayziyada 4,9% , artacaqdır. Bir çox insanın fikrinə əsaslanaraq demək olarki. qlobal iqtisadiyyat dünyanın ən böyük iqtisadiyyatlarına malik olan hökumətlər tərəfindən idarə olunur, ancaq bu səhv düşüncədir. Hökumətlər ölkələrin iqtisadiyyatları üzərində hakimiyyəti ələ alsalar da, eyni zamanda vurqulamaq lazımdır ki əslində bu hökumətlərə nəzarət edən, həmçinin mahiyyətə maliyyələşdirən böyük banklar və iri şirkətlərdir. Bu fikirlə belə qənaətə gəlmək olarki, global iqtisadiyyata əsas və əhəmiyyətli yerdə böyük maliyyə qurumları üstünlük təşkil edir. (<https://www.edology.com/blog/accounting-finance/how-does-global-economy-work/>). Yaşadığımız əsrdə sürətlə artan dünya əhalisinin tələblərinə və əhalinin artmasına paralel bir istiqamət göstərən gözləntilərə cavab verməklə, 21-ci əsrdə iz qoymuş qloballaşma fenomenini özü ilə gətirdi. Hal- hazırda globallaşma ön planda olmaqla yanaşı dövlət anlayışında dəyişikliklər baş verdi və dövlət anlayışına fərqli funksiyalar və vəzifələr yüklədi. Cəmiyyətin ümumi qanuni sanksiya gücünü təmsil edən dövlət, iqtisadi düşüncənin mərkəzi mövzularından biridir. Dövlətin iqtisadiyyatda mövcud olmasının səbəbi illərdir uzun və mürəkkəb bir müzakirəyə səbəb olmuş və dövlət-iqtisadiyyat əlaqələri və dövlətin iqtisadiyyatda çəkisi həmişə gündəmi tutan bir məsələ olmuşdur. Qloballaşma fenomeni cəmiyyətlərin, iqtisadiyyatların və siyasi institutların strukturunda köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Qloballaşan dünyada yalnız qurumlar deyil, həm də qurumları formalaşdıran prinsiplər, dəyərlər və münasibətlər sürətlə dəyişməyə başlamışdır. Bu sürətli dəyişiklik 21-ci əsrə bir çox cəhətdən əvvəlki dövrlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirdi. 21-ci əsrdə informasiya inqilabı, maliyyə inqilabı, millətlərarası dəyərlərin və qurumların mövcudluğu, dünyada dəyişən milli prioritetlər, fərd və milli təhlükəsizlik yeni mənalar qazanması, lokalizasiya və sərbəst bazar iqtisadiyyatının funksionallığı qloballaşmanın bəzi nəticələridir. Bu nəticələrlə yanaşı; qloballaşma da dövlət

anlayışında bəzi əhəmiyyətli dəyişikliklərin mövzusu olmuşdur. Hər şeydən əvvəl dövlətin iqtisadi rolu yenidən qurulmuşdur. Dövlətlə iqtisadi həyat arasındakı münasibət dövlətin müdaxiləçi funksiyasını deyil, tənzimləmə və nəzarət funksiyasını ön plana çıxarmışdır. (Meliha Ener, Esra Demircan 2006).

Qloballaşma müasir şəraitdə ən geniş miqyaslı və dinamik bir prosesə çevrildi, buna görə də, qlobal iqtisadiyyat ümumi və vahid xüsusiyyətlərə sahibdir. Müvafiq olaraq, qloballaşan iqtisadiyyat xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi vacibdir, çünki bu, yalnız inkişafdakı mövcud meylləri müəyyənəşdirməyə deyil, həm də yaxın gələcəkdə ayrı-ayrı ölkələrin inkişafı üçün təhlükə yarada biləcək perspektivli dəyişikliklərin anlaşılmasına imkan verir. 2035-ci ilədək qloballaşan dünyanın inkişafındakı əsas tendensiyalar zəif iqtisadi artım olacaqdır ki, beləliklə, əsas iqtisadiyyatlar işçi qüvvəsində azalma və məhsuldarlıq artımında azalma ilə qarşılaşacaqdır, yeni imkanlar yaranacaq, lakin liderlər kənar şəxslər arasında uyğunsuzluğun artmasına səbəb olacaq texnoloji tərəqqinin sürətləndirilməsi, potensial olaraq işçiləri ənənəvi bacarıqlara sövq edən, yoxsul ölkələr üçün adi inkişaf yolunu məhdudlaşdıran sənayenin sürətlə dəyişdirilməsi ilə təhdid edən avtomatlaşdırma və süni intellektin daha da yayılması, əməkdaşlıq çətinləşsə də, daha çox diqqət və kollektiv fəaliyyət tələb edəcək iqlim dəyişikliyi, ətraf mühit və sağlamlıq problemləri, böyük güclər arasında fərqli maraqlar, terror təhdidlərinin genişlənməsi səbəbi ilə sayı artacaq münaqişələrin xarakterindəki dəyişiklikdir. Ümumiyyətlə, qloballaşma prosesləri dünya inkişafının müasir mərhələsinin obyektiv reallığına çevrilmişdir. Onların şəkillərinin mürəkkəbliyi tədricən baş verdi. Əgər ilkin mərhələlərdə mallar, xidmətlər üzrə qlobal bazarların işlənməsi və istehsal üçün tələblərin birləşdirilməsi, qloballaşmanın insan həyatının digər sahələrinə yayılması ilə əlaqəli olsaydı sosial, texnoloji və mədəni günümüz şərtlərində reallaşardı. Qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi formaları arasında qarşılıqlı dəstəklənən səbəb təsiri münasibətləri sisteminin yaranmasına səbəb oldu. Bu səbəbdən qloballaşmaya mürəkkəb çoxsahəli bir fenomen kimi baxmaq lazımdır. Sosial-iqtisadi sistemlərin açıqlığı onu göstərir ki, qloballaşma proseslərinin təsiri altında dünya iqtisadiyyatının işləyən proseslərinin ekoloji və iqtisadi sahələrdən

sosial, mədəni formalara qədər artan sayda uyğunlaşması baş vermişdir. Qloballaşmanın bütöv təbiəti, ölkənin müəyyən formalar daxilində qloballaşma proseslərində iştirakının başqaları arasında mərhələli genişlənməyə səbəb olması ilə təzahür edir. Yəni qloballaşma, bir tərəfdən, bütün dünya ölkələri üçün iş şəraitinin birləşdirilməsini təmin edir, digər bir tərəfdən də dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində inkişafın parçalanmasına gətirib çıxaran çətinliklərdə yaradır. Əksinə olaraq ölkə dünya sivilizasiyasının “yeni” nailiyyətlərindən istifadə edərsə, nəticədə qloballaşma proseslərinə cəlb olunmasını (daxili modernləşmə hərəkətvericilərinə çevrilmələrini) təmin edir. Qloballaşma proseslərinin obyektiv mahiyyəti onların məzmununun nəzərə alınmasının zəruriliyini müəyyənləşdirir, ümumilikdə müəyyən ölkələrin üzləşdiyi problemlərə aid edilə bilən tendensiyalar, hər formada kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərində formalaşdırır. Çağırışlar, insan həyatının hər hansı bir sahəsində yeni fikirlərin, proseslərin, çevrilmələrin meydana çıxması, təhdidlərin ortaya çıxmasına səbəb olan uyğunsuzluq və uyğunlaşma ilə əlaqəli olan ümumi fəaliyyətin arxasındakı amillərdir ki, bunlarda daha da inkişaf üçün imkanlar açır. Təhlükələrin müəyyənləşdirilməsi, eləcə də imkanların anlaşılması ölkənin inkişafdan, ilk növbədə daxili alt sistemlərdən təmin etmək kontekstində vəziyyətdən istifadə etmə qabiliyyətini müəyyənləşdirir. (Alla Kasych and Marek Vochozka 2019).

1.2. Transmilliləşmə və istehsalın beynəlmilləşməsinin mahiyyəti və xarakterik xüsusiyyətləri.

Beynəlxalq bazarlar, xüsusilə II Dünya Müharibəsindən sonra həm özəl, həm də dövlət sektorunun diqqətini çəkməyə başlamışdır. Dövlət sektoru ödəmə balansını qorumaq və ümumi milli məhsulu artırmaq məqsədilə beynəlxalq bazar araşdırmaları apararkən, özəl sektor xərclərini azaltmaq eyni zamanda daha çox mənfəət əldə etmək və ya istehsal səviyyəsini artırmaq üçün yeni bazarlar axtarmağa başlamışdı. Qloballaşmanın yaratdığı texnologiya, hüquq, rabitə, nəqliyyat sistemləri və informatika sektorundakı inkişaf ölkələr arasındakı sərhədləri ortadan qaldırdı, bütün dünyanı malların, xidmətlərin və kapitalın qlobal bazarına çevirdi, bu da öz növbəsində müəssisələrin beynəlxalq bazarlara inteqrasiyasını asanlaşdırdı. Əvvəllər yalnız yerli bazarlarda müştərilərinə mal və xidmətlər təklif edən müəssisələr rəqabət aparmaq məqsədilə fəaliyyətlərini milli sərhədlər xaricindəki digər bazarlara daşımalıdılar. Bu gün çox vacib olan beynəlmilləşmə konsepsiyası müxtəlif yollarla müəyyən edilmişdir. Bununla birlikdə, ən ümumi təriflərdə belə beynəlmilləşmə, ticarət fəaliyyətinin milli sərhədləri aşması olaraq təyin edilə bilər. Müəssisələrin beynəlxalq bazarlara çıxacaqları metod və strategiyalar, giriş strategiyasını təyin edərkən nələrə diqqət etməli olduqları, müvəffəq və ya uğursuz olmasına birbaşa təsir göstərir. Əsas diqqət yetirəcəyimiz məsələ beynəlmilləşmənin konseptual qiymətləndirilməsinin aparılması, müəssisələri beynəlmilləşdirməyə aparan amillər həmişinin beynəlmilləşmə prosesinin necə həyata keçiriləcəyini izah edən nəzəriyyələr və beynəlxalq bazara giriş strategiyalarının seçilməsinə təsir edən amillərdir. Ədəbiyyatlarda beynəlmilləşmə konsepsiyası ilə bağlı araşdırmalara baxdıqda, konsepsiya ilə bağlı fərqli təriflərin olduğu görülməkdədir. Beynəlmilləşmə ilə bağlı bəzi təriflərə diqqət yetirək. Welch və Luostainen (1988) yanaşmasına görə beynəlmilləşmə, iş yerlərinin beynəlxalq fəaliyyətlərdə iştirakı prosesidir. Johansen və Vahle (1990) beynəlmilləşdirməni, şəbəkə modeli ilə işin məqsədlərinə çatmaq üçün quran, inkişaf etdirən, qoruyan və lazım olduqda sona çatdıran birləşdirici bir proses olaraq qiymətləndirir. Beynəlmilləşmə, müəssisələr tərəfindən milli sərhədlər xaricində

həyata keçirilən hər hansı bir fəaliyyətdir. İqtisadi fəaliyyətlərin ölkə hüdudlarından kənarında yayılması beynəlxalqlaşma adlanır. Milli sərhədlər xaricində həyata keçirilən bütün fəaliyyətlər beynəlmilləşmədir. Beamişə (1995) görə, bu, müəssisələrin strategiyası, quruluşu və mənbəyi kimi imkanlarla beynəlxalq mühitə uyğunlaşma prosesidir. Bell and Young (1998) görə isə İxracat, lisenziya müqavilələri, franşayzing, birbaşa investisiya və ya müştərək müəssisələrlə həm milli sərhədlər daxilində həm də xaricdə iş fəaliyyətinin davamıdır. Beynəlmilləşmə, müəssisələrin beynəlxalq mühitə uyğunlaşmaq üçün öz mənbələrində, quruluşunda və strategiyalarında dəyişikliklər etməsinə səbəb olan bir müddətdir. Beynəlmilləşmə, müəssisənin xarici fəaliyyətindəki artım və dəyişikliklər səbəbiylə həm xarici dəyişikliyə, həm də beynəlxalq quruluşa uyğun gəlmək üçün qərar mexanizmlərini, strategiyaları və təşkilati quruluşu daxili dəyişikliyə yönəldən bir prosesdir. Qloballaşma ilə kapital axınlarının sürətlənməsi, dünya bazarlarına inteqrasiyası, informasiya, rabitə və nəqliyyat texnologiyalarındakı dəyişikliklər müəssisələrin beynəlmilləşməyə yönəlməsinə təkcə böyümək deyil, həm də yaşamaq və rəqabət etmək məcburiyyətində qalmasıdır. Müəssisələri beynəlmilləşdirməyə sövq edən bir çox amillər vardır. Əsasən bu amillərdən birini və ya bir neçəsini nəzərə alaraq beynəlmilləş olur. Tədqiqatçılar beynəlmilləşmənin səbəblərini daxili-xarici səbəblər, reaktiv-proaktiv səbəblər və impulsiv-cəlbədicə səbəblər kimi oxşar mənalara ifadə edən terminlərdən istifadə edərək izah etmişlər. Czinkota et al beynəlmilləşmənin səbəblərini beynəlmilləşməyə təşviq edən cəlbədicə səbəblərə və beynəlxalq aləmləşməyə başlamağa məcbur edən səbəblərə bölmüşdü. Beynəlmilləşmənin səbəbləri mənsə ölkəsinin hərəkətverici amilləri, ev sahibi olan ölkənin cəlbədicə amilləri, ətraf mühit faktorları və iqtisadi amillər kimi dörd əsas başlıq altında sıralana bilər. Mənsə ölkəsinin hərəkətverici amilləri ya müəssisələr daxilində, ya da fəaliyyət göstərdikləri mühitdən yaranan amillərdir. Bu amillər daxili bazar şərtlərinin çatışmazlığı, istehsal olunan məhsulların beynəlxalq xarakteri, əmək haqqı, sosial hüquqlar və vergilərin artması həmçinin ölkənin siyasi, iqtisadi və hüquqi quruluşundan irəli gələn mənfiliklər kimi ifadə edilə bilər. Ətraf mühit

səbəbləri, müəssisələrə beynəlmilləşmə üçün lazımı mühiti hazırlayan amillərdir. Bunlar aşağıdakılardır. Avropa İqtisadi Birliyi (AİB), Avropa Sərbəst Zona Sazişi (EFTA), Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) kimi beynəlxalq müqavilələr və təşkilatlar tərəfindən təmin edilən imkanlar siyasi səbəblərdir. (Muhammed Koçak 2019).

Transmilli münasibət anlayışının arxasında nəyin dayandığını daha yaxşı başa düşmək üçün mövzu ilə bağlı ədəbiyyatı araşdırmaq mütləqdir. Meintel (1993) əsəri, “mənşə ölkəsində bir baza saxlamaq” kimi təyin olunan transmilli millət anlayışını özündə cəmləşdirir. Etnik mənşəyə deyil, fərqli, lakin bəzi mənada oxşar etnik qruplar arasında böyüyən həmrəylik və birliklərə bağlıdır. Portes və Zhou (1992), mənşə ölkələri ilə iş əlaqələrini qoruyaraq, öz qruplarına xidmət etmək üçün etnik müəssisələr quran New York şəhərində Dominiklilər haqqında məlumatları istifadə edərək transmilli münasibət anlayışı üzərində işləmişlər. Eynilə, Sassen (1992), xüsusən ABŞ-dakı immiqrant sahibkarlar üçün “transmilli iqtisadiyyat məkanı” nın əhəmiyyətini vurğulayır. Görünən odur ki, etnik müəssisələrin beynəlmilləşməsini təhlil edərkən olduqları məkan mütləq nəzərə alınmalıdır. (S. Paré, T.V. Menzies, G.A. Brenner et L.J. Filion 2004).

19-cu əsrin ikinci yarısında inkişaf edən ikinci sənaye inqilabı və bununla əlaqəli yeni texnologiyalar beynəlxalq ünsiyyətdəki ilk böyük partlayışa təkan vermişdir. 1850-ci illərdə teleqrafa elektrik enerjisinin tətbiqi uzun məsafələrə məlumat ötürülməsini asanlaşdırdı. Sonrakı on ildə gəmi və kabel texnologiyasındakı irəliləyiş teleqraf şirkətlərinə sualtı kabellər çəkməyə başlamağa imkan verdi. Əsrin sonuna qədər teleqraf rabitələri dünyanın əsas şəhərlərini birləşdirərək məlumatların ötürülmə müddətini həftələrdən saata endirmişdi. Teleqraf şirkətləri və xəbər agentlikləri kimi beynəlxalq miqyaslı ilk şirkətlərin ortaya çıxması ilə, ilk beynəlxalq media bazarları inkişaf etdi. Texnologiyada qabaqcıl təcrübəyə malik firmalar, fəaliyyətlərini sürətlə bir neçə ərazidə genişləndirdilər. 20-ci əsrin ilk yarısında beynəlxalq rabitə simsiz rabitə və yayım texnologiyaları ilə genişlənməyə davam etdi. Hesablama, mikroelektronika və kosmosla əlaqəli texnologiyaların irəli sürdüyü telekommunikasiya sahəsindəki bir

sıra yeniliklərin 1960-cı illərdən başlayaraq yeni bir paradigma ortaya çıxmağa başladı və bu da beynəlxalq ünsiyyətdə ikinci partlayışa səbəb oldu. Ən diqqətəlayiq olanı, Intelsat və Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı kimi beynəlxalq təşkilatların himayəsi altında tədricən qlobal şəbəkələrə çevrilmiş fiber optik kabellərin və geostasionar rabitə peyklərinin ixtirası idi . Televiziya yayım peykləri səsə, görüntülərə ani və dünya miqyasında dövriyyəsinə təmin etdi həmçinin televiziya xəbərləri yayımçıların regional birliklərinin xəbər mübadiləsi vasitəsilə planetar gündəlik dövrlərinə başladı. Texnologiya sahəsinə şahid olan qlobal inteqrasiya qısa müddətdə korporativ dünyada da əks olundu. 1980-ci illərdə Amerika Birləşmiş Ştatları dünya səviyyəsindəki tənzimləmə və liberallaşma siyasətinin dəyişdirilməsinə rəhbərlik etmiş və bu da, növbəti on ildə qapıları bir sıra konsolidasiya mərhələsinə açmışdı. Bu yeni yaradılan Amerika şirkətlərinin böyüklüyü və daxili bazardakı üstünlük mövqeləri onlara yeni bazarlar açıldığı zaman xaricdə genişlənmək üçün əlavə stimula vermişdi. Bu proses, misli görünməmiş qlobal nüfuzla sahib bir neçə media şirkətinin meydana çıxması ilə nəticələndi. (Jean K. Chalaby 2005).

Beynəlmilləşmə konsepsiyası, fəaliyyətlərini milli sərhədlərin xaricinə yayan müəssisələrlə əlaqəli bir anlayışdır. Müəssisələr beynəlxalq bazarda yer almağa başladığında beynəlxalq xarakter qazanırlar. Bu istər ixrac, istərsə birbaşa investisiya, istərsə də lisenziya müqavilələri yolu ilə baş tutur. Əsasən bir çox ədəbiyyatlarda ixrac mərhələsində olmaq beynəlxalqlaşma kimi qəbul edilir. İxrac beynəlxalqlaşma mərhələsi kimi qəbul edildikdə, beynəlmilləşməni əsrimizin fenomeni kimi qəbul etmək mümkün deyil. Çünki orta əsrlərdə həm Avropada, həm də Asiyada ölkələr arasında ticarətin olması tarixi bir həqiqətdir. Beynəlxalq ticarət həmişə ipək və ədviyyat yollarının, daha sonra isə yeni ticarət yollarının kəşfi ilə mövcud olmuşdur. Bugünkü beynəlmilləşmənin əsas xüsusiyyəti və ya son dövrlərdə ədəbiyyatda bir çox tədqiqat mövzusunə çevrilməsinin səbəbi, beynəlmilləşdirilmiş firmaların geniş xarakter daşması, xarici ölkələrdə yüksək artım templəri və dünya miqyasında fəaliyyətlər üzrə əlaqələndirmə fürsəti olmasıdır. Əsasən ədəbiyyatlarda beynəlmilləşməni ortaya qoymağa çalışan bir çox tərif verilmişdir. Bu təriflərdən

birinə görə beynəlmilləşmə firmasının strategiyası, quruluşu, mənbələri və s. bu kimi imkanlarla beynəlxalq mühitə uyğunlaşma prosesi kimi göstərilir. Rabitə texnologiyalarındakı yüksək inkişafın, xüsusən inkişaf etmiş ölkələrin həyat tərzini, bölgələrdə yaşayan insanların istehlak tələb və ehtiyaclarını stimullaşdıraraq yeni bazar imkanları yaratmaqdadır. Standartlaşdırılmış istehlak malları üçün qlobal səviyyədə yeni bazarlar meydana çıxmaqdadır. Hazırkı dövrdə, milli və beynəlxalq fərqlər demək olar ki, ortadan qalxır, bir işin az inkişaf etmiş ölkələrə köhnəmiş məhsullar satdığı günlər artıq geridə qalmış, bazarlar qlobal hala gəlmiş və bütün dünya şirkətlər qarşısında bazar fürsətinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən şirkətlər həyatda qalmaq naminə, bu tendensiyaya uymalı, yəni beynəlmilləşməlidirlər. Bu mənada beynəlmilləşmə çoxmillətli bir şirkət olmaq demək deyildir. Müəssisələr bütün dünyanı yeganə bazar kimi qəbul etməli və fəaliyyətlərini buna görə inkişaf etdirməlidirlər. Bir çox alimlər öz baxışlarında beynəlmilləşmədən daha çox beynəlxalq bazar anlayışı üstəlik, "universal bazar" fikri ön plana çıxır. Dünya kapitalizm tarixində alimlərin yanaşması çox vacibdir. Eyni zamanda onların fikrincə əhəmiyyətli bir sıçrayış (öz-özlüyündə bir qırılma və ya bir fasilə deyil), dünya iqtisadiyyatından qlobal iqtisadiyyata keçid fikrinə yönəlmişdir. Sintez olaraq, dünya kapitalist sistemi vahid beynəlxalq bazarda əmtəə ticarəti və kapital axınları ilə əlaqəli olan milli iqtisadiyyatlar və ya milli yığılma dövrləri ilə xarakterizə olunur. Fərqli istehsal formaları və sosial formalar daha böyük bir ictimai formada və ya dünya sistemində "ifadə edilmiş" ikən, millət dövlətləri fərqli şəkildə ifadə edilmiş istehsal üsulları dünyasında sərhədlər boyunca vasitəçilik edirlər. Ancaq son zamanlarda istehsal prosesinin özü getdikcə daha çox transmilli oldu. Milli yığım dövriyyələri qırıldıqda və qlobal dövrlərə funksional olaraq inteqrasiya edildikdə milli istehsal sistemləri yenidən təşkil edildi. Bu, qlobal iqtisadiyyata işarə edir. Bir vaxtlar milli istehsal prosesi olanların qlobal parçalanması, mərkəzsizləşməsi milli iqtisadiyyatların sökülməsini və vahid qlobal istehsal sisteminin qurulmasını əhatə edir. Qloballaşma spesifik ölkələrdən ayrılmış transmilli kapitalın artması ilə xarakterizə olunur. Bu şəkildə dünya kapitalizminin yeni qlobal mərhələsinə istinad etmək əvvəlki kapitalizmin bir dünya sistemi

olmadığını düşünmək demək deyil. Kapitalist sistem hər zaman dünyada olub, dünya sistemi nəzəriyyəsinin açıqladığı kimi həmişə bir dünya sistemi olmuşdur. Ancaq dünya kapitalizminin yeni qlobal mərhələsində sistemin davamlı inkişafı əvvəlki inkişafı təşkil edən milli dövlət sistemi çərçivəsindən getdikcə daha çox baş vermişdir. Üstəlik, problemi qlobal kapitalizm tezisi baxımından həll etmək, qloballaşmanın bir dövlət və ya şərt deyil, açıq və əsaslı bir tarixi proses olduğunu söyləməkdir. Buradakı konseptuallaşma hərəkətdə olan tarixi quruluşlardan biridir, beləliklə qloballaşma dinamikası daxilində siniflər, istehsal strukturları və meydana çıxan transmilli, tənəzzül edən milli dövlət formaları kimi bir sıra formalar əhatə oluna bilər. Materialist analizdə vacib olan bu cür tarixi proseslərin açıq və yeni olması, tarixi hərəkətin istiqamətini həmçinin davam edən tendensiyaları tutmaqdır. İqtisadi inteqrasiya prosesləri və neoliberal struktur tənzimlənməsi layihələri, transmilli kapital kampaniyası hər bir ölkəni öz fəaliyyətinə açmaq, malların və kapitalın hərəkəti üçün bütün maneələri aradan qaldırmaq və qlobal kapitalın bütün milli ərazilərə müdaxilə etmədən fəaliyyət göstərə biləcəyi vahid bir məkan yaratmaq kampaniyasından irəli gəlir. Milli dövlətlərin kapital yığıcı proseslərinə müdaxilə etmək və iqtisadi siyasətləri müəyyənləşdirmək gücünün bu azalması populyar siniflər üzərində kapitalın ehtiyac duyduğu yeni bir kəşfdir, gücünü əks etdirir. Transmilli kapitalın bu yeni kəşf edilmiş gücü, qlobal sosial strukturlarını yaxşı formalaşdırmaq üçün səylərinə kömək etmişdi. Dünyanın hər bir bölgəsindəki sosial strukturlar çevrildikcə və milliləşdirildikcə, yeni qlobal sosial yığıcı quruluşu mövcud milli sosial strukturlara tətbiq olunur və onu dəyişdirir. Məhsullar arasındakı fərqlərin demək olar ki olmadığı və istehlakçıların şüurlu olduğu bugünkü bazar şəraitində "marka" anlayışı məhsulu fərqləndirmək və istehlakçı ilə bir əlaqə yaratmaq istəyən şirkətin mənasını verir. Şirkətlər məhsul və xidmətlərindən başqa markaları ilə seçilir. Müştərilərin üzləşdiyi müxtəlif məhsul və xidmətlər səbəbindən, öz şəxsiyyətləri ilə müəyyənləşdirdikləri "markaları" alırlar. İstehlakçı tələblərinə və gözləntilərinə əsaslanan bu marketinq anlayışı altında, iqtisadi sərhədlərin qaldırıldığı, texnoloji inkişafın və bazarların bir-biri ilə inteqrasiya olunduğu bugünkü şərtlərə uyğunlaşmaq üçün xarici bazarlara açılaraq

beynəlxalqlaşma prosesinə girən şirkətlərin markaları beynəlxalq olur. Onsuz da sıx rəqabət mühitinin mövcud olduğu beynəlxalq bazarlarda müvəffəqiyyət əldə etmək, şirkətin sahib olduğu dəyəri yaradan güclü bir markaya bərabərdir. Onlar bunun üçün çağdaş bir marka rəhbərliyi və marketinq anlayışına sahibdirlər , beynəlxalq fəaliyyətlərini bu anlayış çərçivəsində həyata keçirirlər. Beynəlxalq marka idarəetmə prosesi şirkətlərin beynəlxalq bazarlara açılması qərarı ilə başlayır. Beynəlmilləşmə anlayışı, səbəbləri və beynəlxalq bazarlara çıxma üsulları izah olunur. Eyni zamanda, marka idarəetmə anlayışı və tarixindən bəhs etdikdən sonra beynəlmilləşmə daxilində marka idarəetmə prosesinə keçərək beynəlxalq marka rəhbərliyini, mövqelərini, marka elementlərini və kommunikasiyalarını təsir edən amillər nümunələrlə izah olunur. Ümumiyyətlə bir və ya daha çox xarici filialı olan bir iş beynəlxalq idarəetmə fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Fəaliyyətlərin birdən çox ölkədə baş tutması bir işə beynəlxalq işgüzar xarakter verir. Yerli bir iş beynəlxalq bir işə çevrilsə də, bir sıra fərqli, lakin inteqrasiya olunmuş mərhələlərdən keçir. Bu mərhələlər hər müəssisə üçün müddət baxımından fərqlənə bilər. Bəzi müəssisələr bu mərhələləri qısa müddətdə, bəziləri isə illərlə davam edən bir müddətdən sonra tamamlayır. (Prof. Dr. Alaattin Kiziltan 2014).

1.3. İnstitusional daşıyıcıların transmilliləşmədə rolu və əhəmiyyəti

İlk baxışda institusional və qloballaşma anlayışları bir-birlərinə əks kimi görünə bilər. İnstitusional anlayışı sabitliyə və ya ən azından sabitləşmə cəhdinə işarə edir. İnstitusionalist bir perspektiv, insan fəaliyyətlərinin, o cümlədən iqtisadi xarakterli fəaliyyətlərin bütövlükdə eyni zamanda kifayət qədər sabit olan daha böyük institusional sxemlərə daxil edildiyi və həmçinin çərçivəyə salındığı əsas tanınmadan başlayır. Qloballaşma prosesi tez-tez ənənəvi qaydaların, qurumların, xüsusən də milli dövlətlərin və onların nizam yaratma qabiliyyətlərinin zəifləməsi nəticəsində pozulur. Qloballaşmanı 'bazarların' zaman keçdikcə 'qurumları' yerindən kənarlaşdırdığı və əvəz etdiyi, sərvət, inkişaf, iqtisadi, sosial, mənəvi tərəqqi gətirməyən bir proses olaraq görürlər. Burada əslində məqsəd institusional və qloballaşma anlayışları arasındakı aşkar qarşıdurmanı aradan qaldırmaqdır. Qloballaşma fenomeninin institusionalist bir perspektiv gətirdiyi təqdirdə əhəmiyyətli dərəcədə artacağını iddia etmək olar. Dünyamızın qloballaşması, qeyd etdiyimiz kimi qurumlarla əlaqədardır. Əsas məsələ iqtisadi və sosial fəaliyyətin qurulduğu qaydalardan və nizam yaratma qabiliyyətlərinin artıq milli dövlət gücü ilə üst-üstə düşmədiyi bir dünyada bu qaydaların dərin çevrilməsindən gedir. Bu müəssisə binasının böyük bir hissəsinin qlobal deyil, transmilli olduğunu iddia edilir və qlobal səviyyədə mütləq yaxınlaşma, homogenləşməni nəzərdə tutmadan fərqli milli dövlətlərdən olan müxtəlif aktorlar arasındakı qeyri-müəyyən sərhədləri açır. Həmçinin onu da vurğulamaq lazımdır ki, institutlar və institusionalizasiya prosesləri bu gün transmilli dövlətləşmə nəzərə alınmadan başa düşülə bilməz. İqtisadi və sosial həyatın əksər sahələri, dünyanın bir çox yerlərində, yalnız yerli və milli təsisatlar tərəfindən məhdudlaşdırılmır, çərçivələnmir, eyni zamanda transmilli dinamika ilə əhatə olunur. Qurumları sosial davranışa və sosial qarşılıqlı əlaqəyə sabitlik kimi mənə verən həmçinin sosial düşüncə, fəaliyyətdə qayda kimi bir status alan kollektiv çərçivələr və sistemlər olaraq təyin edirik. Qurumlar özünü aktivləşdirən təkrar istehsal proseslərini sabitləşdirir və yaşayırlar (Jepperson 1991). Eyni zamanda, qurumları yalnız məhdudiyətlər kimi deyil, həm də hərəkətə imkan verən vasitələr və mənbələr olaraq görmək mümkündür. Bizim zənnimizcə,

qurumlar həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi qaydalar və sistemlər daxil olmaqla həm struktur ölçüyə, həm də normativ və idrak sxemlərinə daxil olan bir ideal ölçüyə malikdirlər. Bu iki ölçünün qarışığı dəyişə bilər. Bu zaman qurumların əhatə dairəsi də dəyişəcək və əslində sosial fəaliyyətdə qarşılıqlı təsir dairəsi ilə birlikdə dəyişmə ehtimalı olacaqdır. Başqa sözlə, hərəkət və qarşılıqlı təsir yalnız yerli bir tayfa səviyyəsində olarsa, yerli olaraq müəyyən edilmiş və tətbiq olunan qaydalar həm lazımlı olacaq, həm də kifayət edəcəkdir. İnstitusional dayanıqlılıq kifayət qədər güclü olsa da, qurumlar dəyişə bilər xüsusən də transmilli dövlətləşmə prosesi ilə əlaqəli olanlarda özünü daha çox biruzə verəcəkdir. İqtisadi və sosial təşkilatın, koordinasiyanın getdikcə daha çox milli sərhədlərə çatdığı bir dünyanı təsvir etmək üçün transmilli terminindən istifadə edirik. Qloballaşma termini, əməliyyatların və qarşılıqlı əlaqələrin milli sərhədlər daxilində və sürətlə genişlənməsinə istinad etmək üçün tez-tez istifadə olunur. Lakin biz bunu qənaətbəxş hesab etmirik. Hannerz (1996) "transmilli" termininin fenomenlər üçün daha uyğun bir termin olaraq təklif edildiyi qəbul olunur. Transmilli termini "qlobal" termininin edə bilməyəcəyi dərəcədə qarışıqlığı və daha geniş sərhədləri təklif edir. Çağdaş dünyamızda milli sərhədlər içində baş verənləri və millətlər arasında həmçinin xaricində baş verənləri ayırmaq getdikcə çətinləşir. Tez-tez bir sıra mübahisələrdə səthin altındakı 'qloballaşma' ilə 'millətlər' arasındakı istər empirik, istərsə də analitik baxımdan eyni mənalı deyil. Transmilliləşmə termini, eyni zamanda 'beynəlxalqlaşma' ifadəsindən daha yaxşı dövrümüzdə uyğunlaşdırılmış bir termindir. Transmilliləşmə milli dövlətlərin və milli aktorların sərhədləri xaricində proyeksiyasından daha çox şey təklif edir. Bu, bir çox əlaqələrin stateto dövlət və firma qarşılıqlı təsirlərindən kənara çıxdığını nəzərdə tutur. Transmilliləşmə, fəaliyyət sahələrinin və ortaya çıxan bir şəxsiyyət ilə qarşılıqlı əlaqələrin mütərəqqi qruplaşmasına işarə edir. Transmilliləşmə, başqa sözlə, dövlətlər arasında olan dünyanın güclü dövlətlərinin proqnozlaşdırıldıqları xaricində nizamı, gücü və ya qurumu olmayan anomik bir dünya olmadığı anlamına gəlir. Əslində, bu müddət transmilliləşmə dövlətçiliyin institusional baxımdan nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac olduğunu - iqtisadi və sosial fəaliyyətin transmilli olması ilə əlaqəli bu institusionalizasiya və de-

institusionalizasiya proseslərinə diqqət yetirməyə ehtiyac olduğunu göstərir. (Marie-Laure Djelic and Sigrid Quack 2008). Təşkilati institusionalizm, transmilli sferada institusionalizasiyanın öyrənilməsində səmərəli tətbiq oluna bilən əsas konsepsiyalar təqdim edir. Bunun xüsusən prosesləşmə və deinstitutionalizasiya nəzəriyyələrinə, diffuziya, tərcümə və redaktə konsepsiyalarına, təşkilati sahə təhlilinə aid olduğunu təklif edirik. Təşkilati institusionalizm, təhlilin makro səviyyələrinə qədər genişləndirilə bilən institusional dəyişikliyə mikro yanaşma təklif edir. Berger və Luckmann (1967) üzərində qurularaq, institusionalizasiya Tolbert və Zucker (1996) tərəfindən üç mərhələli bir müddət olaraq təyin edilmişdir. Vərdişləşmə adlanan birinci mərhələ, paylaşılan mənalar və anlayışların bağlı olduğu təkrarlanan, müntəzəm qarşılıqlı təsirlər nəticəsində naxışlı davranışların inkişafını əhatə edir. Obyektivləşdirmə adlanan ikinci mərhələ, bu mənə və anlayışların kristallandıqları xüsusi kontekstdən kənar ümumiləşdirmə sonrakı prosesidir. Bu, sosial aktorlar arasında davranış nümunələrinin və bunlarla əlaqəli mənə və anlayışların dəyəri ilə bağlı bir konsepsusun sabitləşməsi ilə birlikdə baş verir. Bu konsepsus, yarı institusional mərhələdə hələ də düzəldilə və ya etiraz edilə bilən ilkin strukturlara və qaydalara çevrilə bilər. Qloballaşmanın üçüncü və son mərhələsi 'çökmə' mərhələsidir. Nümunəli davranış və mənaların daha geniş yayılması, strukturların möhkəmlənməsi eyni zamanda davamlılığı ilə xarakterizə olunur. Bu son mərhələdə qurumlar 'xarici' keyfiyyətə yiyələnmə bilər, yəni təbii olaraq qəbul edilərək özlərinə məxsus bir gerçəkliyi inkişaf etdirə bilərlər. Proses baxımından institusionalizasiya hər hansı bir institusional dəyişikliyin digər vacib elementidir. Transmilli sahədəki qurumun yaradılması eyni dərəcədə yerli və ya milli səviyyədə qaydaların ədalətli dərəcədə təsirsizləşdirilməsini tələb edə bilər. Siyasi, funksional və sosial təzyiqlər institusionalizasiyaya səbəb ola bilər. Siyasi təzyiqlər mövcud qurumların qanuniliyini şübhə altına alan şəxslərin məqsədyönlü maraq rəhbərliyi altında hərəkətlərindən irəli gəlir. Maraqlı tərəflər bir qurumun texniki və iqtisadi tələblərlə artan uyğunsuzluğu səbəbindən bir qanunauyğunluğa qarşı çıxdıqda, funksional təzyiqlər təsirsizləşməyə səbəb ola bilər. Bir təşkilat üzvlərinin və ətraf mühitin fərqləndirilməsi, parçalanması azalmış normativ

konsepsus, paylaşılan məna sistemləri vasitəsilə institusional qaydaların aşınmasına səbəb olduqda, sosial təzyiq deinstitutionalizasiyaya səbəb ola bilər. İnstitusional eroziya ilə əlaqədar bu cür təzyiqlərlə qarşılaşan aktorlar, qurumları sabitləşdirmək üçün müxtəlif çıxış yolları axtaracaqlar. İnstitusional dinamikanın təhlili üçün güclü konsepsiyalar tələb olunur. Bu konsepsiyalar müxtəlif müəlliflər tərəfindən yenidən işlənməkdədir (Arpa və Tolbert 1997, Seo və Creed 2002; Greenwood and Hinings 1996; Greenwood et al. 2002; Greenwood and Suddaby 2006; Suchman 1995). Müxtəlif dinamiklərə səbəb ola biləcək digər institusionalizasiya mənbələri kimi güc, nizam-intizam və hökmranlığı əhatə edir. Sosial hərəkətlərin institusional sahələrin sabitləşdirilməsində və mövcud sosial-iqtisadi təcrübələrin dəyişdirilməsində rolu da vacibdir. Onları müxtəlif tərəflər arasındakı mübarizələrin və quruluşların ədalətli dərəcəsinin gözlənilmədiyi transmilli sahədəki institusional hadisələrin təhlili üçün cəlbədar konsepsiyalara çevirir. Təşkilati institusionalizmin digər bir töhvəsi, tətbiqetmələrin, şablonların və qaydaların sərhədlərarası diffuziyasını institusionalizasiya və de-institusionalizasiya mənbələri kimi öyrənmək üçün alətlər təklif etməsidir. Difüzyon struktur əlaqələrə və ya mədəni media, əsərlərə əsaslanıla bilər. Təşkilati institusionalizmin bir axını izomorfizmi vurğulamış olsa da, bu diffuziya həmişə artan oxşarlığa gətirib çıxarır. Difuziya proseslərinin nəticələri həqiqətən olduqca dəyişkəndir. Bu dəyişkənlik və fikir ayrılığının müxtəlif səbəbləri, məsələn ötürülmə səhvləri və sosial-mədəni fərqlər təklif edilmişdir. təqlidin həmişə bir yenilik elementini əhatə etdiyini göstərdi. Təşkilati sahə konsepsiyası transmilli bir ölçünün institusional təhlilə inteqrasiyasına imkan verən yollarla işləyə bilər. İlk tərifdə təşkilati sahə “ümumilikdə tanınmış institusional həyat sahəsini təşkil edən təşkilatlardır”. Bu konsepsiya ümumilikdə yerli və ya sənaye səviyyəsində təşkilati formaların izomorfik yayılmasına tətbiq edildiyi halda, son zamanlarda tənzimləyici “məsələlər” və “transmilli idarəetməətrafında cərəyan edən institusionalizasiya proseslərini təsvir etmək üçün istifadə edilmişdir. Bir neçə müəllif sahələrin nisbi açıqlığına, daha geniş institusional tənzimləmələrə və bu sahələrdəki ziddiyyətli məntiqlərin açılmasına daha çox diqqət yetirməyə çağırırdılar. Yeni sahələrin meydana gəlməsi ilə bağlı aparılan araşdırmalar sosial hərəkətlərin

əhəmiyyətinə işarə edir. 'Sosial institusionalizm' etiketi, indi milli iqtisadiyyatların tarixi meydana gəlməsinə və müasir quruluşlanmasına yönəlmiş sıx bir konseptual və empirik tədqiqat məcmuəsinə işarə edir. Sosial institusionalizm firmaların strukturlarını və strategiyalarını, müxtəlif paydaş qrupları arasındakı münasibətləri, menecerlərin rollarını, işçilərin müxtəlif təbəqələri arasında bacarıqların inkişafı və bölüşdürülməsini firmaların fəaliyyət göstərdikləri fərqli sosial və institusional mühitlərlə əlaqələndirmişdir. Sosial institusionalizmə ən çox diqqət yetirilən qurumlar dövlət, maliyyə, təhsil və təlim sistemləri, əmək bazarı rejimi və etibar və səlahiyyət münasibətlərini tənzimləyən norma və dəyərlərdir. Sosial institusionalizmin əsas istiqaməti qurumların milli konfigurasiyalarının sistemli olması olmuşdur. Və bu ədəbiyyatın əsas məşğuliyyəti, bu sabit sistemlərin öz növbəsində milli iqtisadi təşkilatların və onların təkrar istehsalının necə formalaşdığını və müəyyənləşdirdiyini göstərməkdir. Mənzərə ümumiyyətlə hər bir milli ansamblın - müəssisə və təşkilatların digərlərindən nisbi təcrid olunduğu çoxsaylı qapalı sistemlərdən biri olmuşdur. Sosial və iqtisadi reallığın belə bir təsviri keçmiş üçün bir növ ideal tip kimi tutula bilər - hətta müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif dərəcədə tətbiq oluna bilər. Transmilli təsirlərin formalaşma dövründə Alman kapitalizmini əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdırdığını iddia edir. Çağdaş dövrdə, dünya miqyasında iqtisadi aktyorların artan transmilli qarşılıqlı əlaqəsi və transmilli səviyyədə institusional qayda sistemlərinin müxtəlif formalarının ortaya çıxması və güclənməsi səbəbindən nisbətən qapalı iş sistemləri anlayışı daha da köhnəlir. Bu günə qədər cəmiyyətdəki institusionalizmin analitik çərçivəsini iqtisadi beynəlmilləşmə və transmilli dövlətçiliyin irəli sürdüyü nəzəri problemlərin öhdəsindən gəlməyə kömək edəcək bir şəkildə uyğunlaşdırmaq üçün bir sıra cəhdlər edilmişdir. Bu cəhdlər əsasən üç əsas strategiyanı əks etdirir. Yollardan biri, iqtisadi təşkilatı və hərəkəti tam müəyyənləşdirən təsisat anlayışını şübhə altına almaqdır. Bunun yerinə, iqtisadi aktyorların müəyyən bir institusional çərçivədə istifadə edə biləcəkləri sərbəstlik dərəcələrini vurğulamaq və axtarmaqdır. Burada, müəyyən bir cəmiyyətdəki mövcud və potensial strategiyaların və davranış nümunələrinin müxtəlifliyinə, birlikdə görünən və hər hansı bir görünən dominant institusional

çərçivənin fonunda uzanan institusional repertuarların çoxluğuna diqqət yetirilir. Müəyyən bir cəmiyyət sistemi içərisindəki ziddiyyətlərə və potensial olaraq institusional dəyişikliyə yol açan fərqli cəmiyyət qruplarının ziddiyyətli mənafelərindən yarana biləcək gərginliklər haqqında. Alman biotexnologiya sektorunu araşdırmalarında Casper, cəmiyyətdəki institusionalizmin bu tənqidini açıq şəkildə ifadə edərək, “mövcud institusional mühitlərin statik təsvirlərinin mikro səviyyəli hesablarla birləşdirilməsini, iqtisadiyyatdakı firmaların, hökumətlərin və digər aktyorların təcrübələrini, və bəzən onların ixtiyarında olan institusional alət dəstləri yenidən qurulur ”(2000). Bu cür mikro səviyyəli hesablar müxtəlif nəzəri yanaşmalar üzərində qurula bilər. Casper (2000) firmalar, tənzimləyicilər və ya siyasətçilər və əvvəllər mövcud olan institusional çərçivələr səviyyəsindəki dinamik qarşılıqlı əlaqələr arasındakı boşluğu aradan qaldırmaq üçün mikro iqtisadi nəzəriyyələrə müraciət etdikdə, sosial davranışların yaradıcı ölçüsünü vurğulayan sosioloji yanaşmalar təklif edirik. qarşılıqlı təsir və ya etno-metodologiya digər imkanlardır. ‘Dünya sistemi institusionalizmi’ etiketi, indi köklü bir mədəniyyət institusionalizmi ənənəsinə istinad edir. Bu ənənədə, qurumlar getdikcə "qlobal" və ya transmilli bir əhatə dairəsinə sahib olan, daha çox təşkilatı, quruluşu və ya aktyoru və ssenarinin davranışlarını və qarşılıqlı təsirlərini müəyyənləşdirən "daha geniş mədəni və simvolik nümunələrdir". Transmilli bir əhatə dairəsi olan mədəni proseslər, dövlətlər, təşkilatlar və ya fərdi davranışlardakı dəyişiklikləri əhəmiyyətli dərəcədə izah edir. Dünya cəmiyyəti yalnız gücləndirilmiş aktyorlar cəmiyyəti deyil; güclü mədəni dəyərlərə və ya institusional çərçivələrə sahib aktyorlar tərəfindən nüfuz edən və nüfuz edən bir cəmiyyətdir. Bu çərçivələr, dövlətlərin (və digər aktyorların) müqayisə edildiyi və ola bilsin dəyişdirildiyi qlobal modellər və planlar şəklində formalaşır və yayılır. Qlobal bir dövlət yoxdur, ancaq dövlət gücünə alternativ anarxiya və xaos deyil. Dünya cəmiyyətinin vətəndaşlığı olmayan, lakin rəşional, mütəşəkkil və universalist xarakteri, əslində diffuziya sürətini və standartlaşdırılmış modellərin və planların qlobal yayılmasını azaltmaq əvəzinə əlavə edə bilər. Bu tədqiqat xətti və dünya cəmiyyəti haqqında işlənmiş nəzəriyyəsi maarifləndiricidir. Onlar dövlətlərin, təşkilatların və onların çevrilməsinin təhlilinə

mədəni perspektivlər və izahlar gətirir və aktyorluğun 'yumşaq' növü olduğunu - hər zaman özü mədəniyyət çərçivələrində yerləşmiş və əslində bu mədəniyyət çərçivələri tərəfindən gücləndirildiyini sübut edirlər. Bu tədqiqat xətti göstərir ki, cəmiyyətlərimizdəki həqiqi güc və səlahiyyət mənbələri struktur və mərkəzləşdirilmiş deyil, mədəni və yayılmışdır. Bu ənənə daxilində aparılan araşdırmalar, dövlətlərin əhəmiyyətli tənzimləyici olaraq qaldıqlarını, ancaq özlərinin güclü bir dünya cəmiyyəti və onunla əlaqəli institusional və mədəni şablonlar içərisində olduqlarını, formalaşdırdıqlarını və tərtib etdiklərini göstərir. Bu tədqiqat qlobal modellərin və planların əsas daşıyıcıları haqqında məlumatımıza da kömək etmişdir. Bununla birlikdə, bu tədqiqatlar daha çox qlobal mədəni modellərin və institusional planların necə səpələndiyinə və potensial olaraq lokallaşdırılmış sözləməni və ya quruluşları və fəaliyyətlərini formalaşdırmasına yönəlmişdir. Qlobal mədəni modellərin və ya qurumların inşası və danışıqları barədə daha az şey öyrənirik. Transmilli institusional planların yerli institusional ənənələrlə görüşdüüyü faktiki diffuziya və lokal qəbul mexanizmləri və mexanizmləri barədə bir anlayışımız yoxdur. Nəhayət, həm empirik, həm də konseptual olaraq daşıyıcılarda daha çox iş üçün yer var. Orada son zamanlarda özü üçün öyrənilməyə başlayan son dərəcə zəngin və müxtəlif bir daşıyıcı hovuz var. Daşıyıcılar çox vaxt çox sayda yerləşmiş mənbənin interfeysində yerləşirlər. Xüsusilə, tez-tez milli, transmilli sərhədi keçib aşarlar və irəli və irəli tərcümə və danışıqlara kömək edirlər. Daşıyıcıların fəaliyyətinin və maraqlarının təhlilini və onların institusional daxilolmalarının hesabını (bəzən çoxsaylı və ziddiyyətli yerləşmiş mənbələri ilə) birləşdirən tədqiqatlar, transmilli miqyaslı yüksək institusional şəraitdə güc qarşılıqlı təsirlərini və maraqların formalaşması proseslərini əldə etməyimizə kömək etməlidir. Bunlar həm də transmilli mədəni modellərin və ya qurumların necə danışıqlar aparıldığını, qurulduğunu, yayıldığını və zamanla uyğunlaşdığını anlamağımıza imkan verəcək - bizi institusional yaxınlaşma anlayışından da üstün tutur. (Rhys Jenkins. 2012-11-26).

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ QLOBAL İQTİSADİYYATA İNTEQRASIYASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlbi xüsusiyyətləri

Xarici kapital qoyuluşları bir növ beynəlxalq kapital axınıdır. Xarici kapital, bir ölkənin gələcəkdə ödəmək üçün digər ölkələrdən qısa müddətdə iqtisadi gücünə əlavə edə biləcəyi maliyyə və ya texnoloji qaynaqlar olaraq anlaşılır. Xarici kapitalla ehtiyacın arxasında kifayət qədər böyümə məqsədinə çatmaq durur. Xarici kapital, bir ölkənin xarici ölkələrdən təminat ödəmədən və ya sonradan ödəmək şərtlə əldə etdiyi iqtisadi qaynaqlardır.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (OECD) görə xarici investisiyalar:

- Xarici investora şirkətin qazancındakı paylanmayan və yenidən investisiya edilməyən payı,
- Xarici investora səhmləri və borc qiymətli kağızlarını (qısa, orta və uzun müddətli) əsas şirkətdən nağd və ya maddi kapital yolu ilə satın alması,
- Xarici investora şirkətə verdiyi kreditlər ,
- Xarici investora şirkətdən nağdsız vəsaitlərin və istehsal amillərinin alışı,
- Xarici investora tərəfindən verilən kommersiya və digər kreditlər daxildir.

Yuxarıda göstərilən təsnifatdan göründüyü kimi xarici ölkələrdə əldə edilən gəlir həm maliyyə, həm də real gəlir ola bilər. Xarici kapital qoyuluşları portfel investisiyaları və birbaşa xarici investisiyalara bölünür.

Portfel investisiyaları

Bir ölkənin pul və kapital bazarları tərəfindən beynəlxalq kapital bazarları vasitəsi ilə çıxarılan səhm və istiqrazlar kimi maliyyə alətlərinin alınması nəticəsində qoyulan investisiyalara portfel investisiyaları deyilir. Portfel investisiyaları xarici birbaşa investisiyalar və ehtiyatlar xaricində istiqraz və səhmlərə investisiyalara bölünür. Başqa sözlə, portfel investisiyalar xarici ölkələrə pul qoyuluşlarıdır. Gəlir olaraq da təyin olunan portfel investisiyaları, ölkəyə

qiymətli kağızlar alınması faiz və ya gəlir artım fərqləri üçün ölkələrə girmə ilə gələn kapital olaraq təyin olunur. Portfel investisiyalarına xarici maliyyə təşkilatından alınan kreditlər, xaricilərin başqa ölkələrin banklarına qoyduqları depozitlər, xəzinə və ya qurumlar tərəfindən buraxılmış istiqraz və istiqrazlara investisiya qoyuluşları və digər ölkələrin fond birjalarında səhmlərin alınması aiddir. Portfel nəzəriyyəsi beynəlxalq portfel investisiyalarının izahında mühüm rolü var. Nəzəriyyənin izahına görə portfel investoru, mövcud fondları müəyyən qiymət səviyyəsində ən yüksək gəliri təmin edəcək şəkildə müxtəlif qiymətli kağızlar arasında bölüşdürəcəkdir. İnvestor ən yüksək gəliri hədəfləyərkən, mövcud fondları vahid qiymətli kağıza yatırma riskindən qaçınmaq üçün investisiya alətlərini şaxələndirəcək və buna görə də yerli qiymətli kağızlarla birlikdə bəzi xarici qiymətli kağızları alacaq. Portfel investisiyası kapital sahiblərinin faiz gəlirləri və dividendlər qazanmaq üçün qiymətli kağızlara investisiya yatırmasıdır. Bu səbəbdən daha yüksək faiz gəliri və dividend ödəyən sahələrə kapital axını olacaqdır. Digər ölkələrə investisiya qoyuluşunu stimullaşdıran amil, portfel investisiyaları kimi yüksək gəlir əldə etmək, əlverişli vergi endirimi əldə etmək, riski fərqləndirmək və ya bölməkdir. Portfel investisiyalarının xüsusiyyəti, satılan və ya alınıb- satılan alətlərdən ibarətdir.

Xarici birbaşa investisiyalar

Xarici birbaşa investisiyalar üçün müxtəlif təriflər edilə bilər. Bu təriflərə nümunələr:

- Xarici ölkələrdə əldə edilən və ya qurulan binalar, ərazilər, fabriklər, istehsal sahələri kimi maddi dəyərlərə xarici birbaşa investisiyalar deyilir. Bu, bir ölkədə qurulan şirkətlər tərəfindən başqa ölkədə qurulan şirkətlərə qoyulan investisiyalardır. Şirkətin kapitalını artırmaq, texnologiya, idarəetmə bacarıqları, məşğulluq, nou-hau, ixrac potensialı kimi bir çox yenilik gətirərək öz kapitallarını, müəssisələrini, bilik və təcrübələrini, texniki biliklərini başqa bir ölkədə istehsal etmək üçün quraraq, digər ölkədəki bir müəssisəyə, ortaqlıq qurmağa və ya mövcud bir müəssisəni satın almağa "xarici birbaşa investisiya" deyilir. Bu iş OECD və BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondu) tərəfindən qəbul edilən "Xarici Birbaşa İnvestisiyaların Etalon Tərif" məqaləsindəki tərifə əsaslanacaqdır. Beynəlxalq aləmdə qüvvədə olan

bu tarifə görə birbaşa xarici investisiya bir ölkədə yaşayan bir təşkilatın məqsədi fərqli bir ölkədə uzunmüddətli qalıcı iqtisadi gəlir əldə etməkdir. Investisiyalar arasında xarici investisiyalar daha vacib yer tutur. Bunun iki əsas səbəbi var. Birincisi, xarici investisiyalar digər investisiyalardan daha çoxdur. Əslində, portfel investisiyaları da eyni məbləğlərə yüksələ bilər, lakin bu müvəqqəti bir vəziyyətdir. Portfel investisiyaları böyük miqdarda ani giriş və çıxışlar edə bilər, lakin xarici investisiyalar daha sabit və artan hərəkətlidir. İkincisi, daha da əhəmiyyətli, getdiyi ölkələrdə uzunmüddətli qaldığı, investisiya miqdarını artırdığı və məşğulluq təmin etdiyi üçün daha çox üstünlük verilən investisiya növüdür. Maliyyə böhranlarının ən vacib səbəbləri xarici portfel investisiyalarının ölkədəki siyasi və iqtisadi dəyişikliklərə daha həssas olması və ən kiçik mənfi gözləntilərə cavab olaraq ölkəni kollektiv tərk etmələridir. Məsələn, 1998-ci ildə Rusiyada, 2000-2001-ci illərdə Türkiyədə, 2011-ci ildə Yunanıstanda, 2014-cü ildə Rusiyada başladı (neft qiymətlərinin enməsinin səbəbləri olsa da) və hələ də davam edən maliyyə böhranı, real sektorun istehsalı azaldığı üçün tələb azaldı və ixrac-idxal həcmində azalma buna səbəb oldu. Bu səbəbdən, keçmişdə kapital hərəkətini məhdudlaşdıran bəzi spekulyativ və qısamüddətli ölkələr xarici investisiyalarla bağlı son dərəcə liberal idilər və bu mövzuda liberal qanunlar qəbul etdilər. XBI-də ən vacibi investorun istehsal vasitələrini idarə etməsidir. Yenidən XBI-də əsas şey informasiya və texnologiya axını ilə yanaşı kapital axınıdır. Yuxarıda göstərilən səbəblər nəticəsində, kapital bazarları olan inkişaf etməkdə olan ölkələrə uzunmüddətli investisiyalar qoymaq qabiliyyətinə görə daha çox xarici investisiyanı təşviq etmək vacibdir. Buna görə də özəlləşdirmə, liberallaşma və makro sabitləşmə (sabitlik) investisiya mühiti yaratmaq üçün uyğun olmalıdır. Investisiya mühitinin inkişafı, xarici maliyyə institutlarının, yerli maliyyə qurumlarının zəif olduğu inkişaf etməkdə olan ölkələrə maraqlıdır. Məsələn, xarici investisiyalar Sinqapur, Malayziya və Çin kimi yüksək uğurlu iqtisadiyyatlarında böyük rol oynayır. Xarici investisiyalar birbaşa rəqabət qabiliyyətinin olmaması səbəbindən milli firmaların çətin vəziyyətdə qalmasına səbəb ola bilər və hətta bəzi firmaları bazardan sıxışdıraraq işsizliyə səbəb ola bilər. Bir tərəfdən əlavə investisiya potensialının

ortaya çıxmasına və beləliklə daxili məşğulluq imkanlarının artmasına gətirib çıxarır, digər tərəfdən müsbət xarici təsirlər yolu ilə milli firmaların orta və uzun müddətli rəqabət qabiliyyətini artırma potensialı yaradır.

İnvestisiya cəlb edən ölkə baxımından investisiyalar aşağıdakı təsirləri vardır:

Müsbət təsirlər. Geniş mənada, birbaşa xarici investisiyaların idarəetmə məlumatları, texnologiya, iş təcrübəsi, xarici bazarlara çıxışı, məşğulluq imkanlarının artırılması, sosial və ekoloji standartların inkişaf etdirilməsi yolu ilə iqtisadiyyatda səmərəlilik qazancları təmin etdiyi iddia edilir. Bundan əlavə xarici investisiya hərəkətləri dünyada qlobal rəqabəti artırır. Xarici investisiyaların idxal edən ölkələr üçün məşğulluq təmin etməsi, xarici ticarəti stimullaşdırması və dövlət büdcəsini vergilər hesabına dəstəkləməsinin xüsusiyyətləri vurğulanır. Neo-klassik tərəfdən kapital idxal edən ölkə üçün xarici investisiyalar, istehsala köçürülmüş kapitalın artması və bununla da istehsalın artması marjinal və orta kapital istehsalının azalması, faiz dərəcələrində azalmaya aid edilir. Xarici investisiyaların təyin olunduğu ölkədə ümumiyyətlə aşağıdakı təsirləri vardır. Ölkənin milli gəlirini artıraraq iqtisadi inkişafı təmin edir. Bu gün birbaşa xarici investisiyaların gəldikləri ölkələrə gəlir gətirməsi aşağı səviyyəyə enmişdir. Gəlir ölkədə qalır və yeni investisiyalara, texnoloji yeniləməyə, beləliklə iqtisadi artım davam edir. Bundan əlavə, xarici investisiyalar, yenidən qurulma və özəlləşdirmədə ən təsirli yoldur və həmçinin alt sənaye sahələrinin formalaşmasına və inkişafına dəstək olur. Aron (1999) apardığı araşdırmada, xarici investisiyaların üçün 1997-ci ildə təxminən 26 milyon birbaşa iş və 41,6 milyon dolay iş təmin etdiyini açıqladı. Investisiyalar məşğulluğu artıraraq işsizlik səviyyəsini azaltmağa köməklik edirlər. Xarici investisiyalar birbaşa və dolay yolla ev sahibi ölkədəki işsizlik səviyyəsinə təsir göstərir. Xarici birbaşa investisiyalar, inkişaf etməkdə olan ölkələrin prioritet problemlərindən biri olan işsizliyin yüksək nisbətində əhəmiyyətli bir mübahisə olaraq görülür. Lakin müşahidələr xarici investisiya şirkətlərinin yeni məhsul dizaynı deyil, istehsalın planlaşdırılması, təşkili və texnoloji mühəndisliyində nisbətən daha çox texnoloji imkanları inkişaf etdirməyə meyilli olduqlarını göstərdi. Başqa sözlə, xüsusi şərtlər (keyfiyyətli işçi qüvvəsi, təşviq sistemi və s.) təmin

edildikdə, birbaşa xarici investisiyalar, işçilərini ana şirkətin yerləşdiyi ölkəyə toplayır. Uzunmüddətli perspektivdə ölkənin giriş-çıxış balansına idxalın azaldılması, ixracatın artması və beynəlxalq və digər bazarlara çıxışın asanlaşdırılması müsbət təsir göstərir. Bundan əlavə, inkişaf etməkdə olan ölkələr, bazara uyğun və keyfiyyətdə istehsal edə bilsələr də, dünya bazarına çıxmaqda çətinlik çəkirlər və beynəlxalq aləmdə tanınmış markaları sayəsində yerli mənbələri dünya bazarına daşıyır, milli iqtisadiyyata canlılıq və dinamizm gətirir, daxili rəqabəti artırır və daxili bazar üçün istehsal həyata keçirir. Bundan əlavə, XBI sərmayə qoyacaqları ölkədəki əsas sifariş kimi beynəlxalq aləmdə özəl mülkiyyətə əsaslanan sərbəst rəqabət sistemi ilə tanış edir və izah edirlər. Bu, ölkədə demokratiyanın və keçmişdəki ənənələrin inkişafına müsbət təsir göstərir. Ətraf mühitin qorunması baxımından getdikləri ölkəyə çox vaxt yaxşı bir nümunə göstərilir. Yüksək texnoloji birbaşa xarici investisiyaların ətraf mühitə daha həssas olduğu, tullantıların təmizlənməsi müəssisələri qurduğu təkrar emalı və ətraf mühitə uyğun yaşıl texnologiyalardan istifadə edir. Əlbətdə ki, bu həmişə belə deyil, ətraf mühit qanunlarının sərt olduğu İngiltərədəki neft sənayesi sektorunda aktiv olan BP-nin həssaslığı, birincilərdən biri olsa da ətrafa eyni həssaslığı göstərmir. Azərbaycanı ətraf mühit qanunları o qədər də sərt deyil. Maliyyə mənbələri və investisiyaları artırmaq və şaxələndirməklə ölkə iqtisadiyyatının sabitliyinə yaxşı təsir göstərir. Təyinat ölkəsində vergi gəliri qazanır. Xarici investisiyalar, yerli rəhbərliklər üçün gəlirlərinə nisbətə vergi gəliri mənbəyinə çevrilir. Xarici investisiyalar ev sahibi ölkənin xarici iqtisadi inteqrasiyasına müsbət təsir göstərir və onları qapalı cəmiyyət olmaqdan qurtarır. Bundan əlavə, ev sahibi ölkə investisiya qoymuş inkişaf etmiş ölkənin siyasi və iqtisadi dəstəyini qazana bilər. Nəhayət, birbaşa xarici investisiyalar siyasi hökumətlərin iqtisadiyyatlarını daha diqqətlə idarə etmələri üçün təsir göstərir. Çünki əks halda dövlət səhv iqtisadi siyasətdən əziyyət çəkən xarici investisiyaların arxasında dayanan inkişaf etmiş ölkələrin, təşkilat və qurumların təzyiqinə məruz qala bilər.

İnvestisiya alan ölkələr üçün birbaşa xarici investisiyaların müsbət və mənfi təsirlərinə məruz qala biləcəyi bir dövr başladı. Xarici investisiyaların

hərəkətliliyinin artması bir çox müzakirələrə və tənqidlərə yol açır. Xarici investisiyalar yuxarıda göstərilən müsbət təsirlərdən əlavə, ev sahibi ölkə üzərində bəzi mənfi təsirlər də göstərə bilər. Bu effektləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar. Bir fikrə görə, xarici investisiyalar ölkəyə gəldikdə, çox vaxt haqsız rəqabət mühiti yaradır, yerli rəqiblərini ortadan qaldırır və yerli sənayesini inkişaf etdirmək istəyən kiçik iş adamlarını ruhdan salırlar. Doğrudur, daxili rəqabətdə üstünlüklü olduqları üçün onların global şəbəkəsi və yenilik etmək qabiliyyəti inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatda KOB (Kiçik orta biznes)-lərin nisbətində baxdığımızda bu baxışın çox vacib olmadığı görülür. Məsələn, dünya ölkələrində ümumi müəssisələrdəki KOB nisbətində orta hesabla 96% olduğu qeyd edilir. Bu nisbət Almaniyada, Fransa və Yaponiyada 99%-dir. Digər tərəfdən, bütün ölkələrdə məşğulluğa ən çox töhfə verən müəssisələrdir. Məsələn, ümumi məşğulluqdakı KOB-ların payı ABŞ-da 58%, Yaponiya və İtaliyada 80%-dən çoxdur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu nisbət daha yüksəkdir. Xarici investisiyalar haqqında ən böyük mənfi şərtlərdən biri də bu investisiyaların ölkə iqtisadiyyatı üzərində təsirli bir söz sahibi olmasıdır. Məsələn, bəzən Kanadada istehsal sektorunda birbaşa xarici investisiyaların payı ümumi investisiyalarda 50% -ə, ABŞ-da isə 40% -ə çata bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu vəziyyət eyni olmasa da çox vaxt yaxındır. Xüsusilə, ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrinin əcnəbilərin nəzarəti altında olması böyük narahatlığa səbəb olur. Bu, ölkənin milli siyasətini və milli iqtisadiyyat problemlərini gündəmə gətirir. Bəzi hallarda, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xarici investisiyaların onlara “gömrük rüsumlarının qorunması” kimi xüsusi rəftar etmələri (bəzən rüşvət yolu ilə) qəbul edilir. Bu hallarda xarici investisiyalar ölkəyə yalnız demokratik sistemə zərər vermək bahasına daxil ola bilər. Bu, xüsusilə mədəncilik, neft, almaz və neft məhsulları ilə bağlıdır və yeraltı qaynaqlara yatırımlar üçün etibarlıdır. İnvestisiya şirkətləri istehsal etdikləri ölkəni texnologiyasını iflic vəziyyətdə saxlaya bilərlər. Bu, yerli mənbələrin, işçi qüvvəsi bacarıqlarının və təşəbbüslərinin inkişafına mane olur. Xüsusilə yatırım şirkətləri tərəfindən mədəncixarma sektoruna qoyduğu birbaşa investisiyalar, ölkənin təbii ehtiyatlarını emal etmədən ölkənin mənşə ölkəsinə getməsinə səbəb olur və sərmayə qoyan ölkə ciddi iqtisadi əlavə dəyərdən məhrum

olur. İncəşör şirkəti ölkədən investisiya ölkəsinə və ya digər filial ölkələrinə valyuta axınına səbəb olur. Bunun ölkə üçün mənfi nəticələri ola bilər. Xarici valyuta axını üçün bəzi səbəblər göstərilə bilər. Məsələn; Pulları tək bir mərkəzdən idarə etmək üçün, gəlir vergisini gəlir vergisinin uyğun olduğu ölkəyə köçürərək az vergi ödəyir, gömrük tariflərinə görə (hansı ölkənin gömrük tarifi uygundur, həmin ölkəyə gətirilə bilər və sonra göndərilə bilər) aşağı qiymət ilə tələb olunan ölkəyə), investisiya ölkəsində devalvasiya gözlənilirsə, pulu çıxara bilər. Nəhayət, investör şirkət ixracat deyil, daxili tələbat üçün məhsul istehsal edərsə, ev sahibi ölkə potensial valyuta gəlirlərindən məhrum olacaqdır. Ölkə iqtisadiyyatını iqtisadi investisiyalarla tam indekslənməmiş kimi şərh etmədən, lazımi infrastruktur və sistemli möhkəmləndirmələr təmin etmək, xarici investisiyalar haqqında məlumat və onun bütün müsbət və mənfi təsirlərini bütün əlaqədar qurum və təşkilatlar bilmək imkanı əldə edərək bu mənfi cəhətləri aradan qaldırmaq imkanı verəcəkdir və zəruri hallarda lazımi tədbirlər görülməcəkdir.

Azərbaycana birbaşa xarici investisiyalar keçid iqtisadiyyatına sahib olan digər postsovet ölkələri arasında ən sürətlə böyüyən ölkə idi. İqtisadi böyümənin ən vacib səbəbləri, ölkə ixracatının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edən karbohidrogen (neft, benzin, naftalin və s.) sektorundakı birbaşa xarici investisiyaların artmasıdır. 18 oktyabr 1991-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında, 15 Yanvar 1992-ci il tarixdə 'Xarici İncəşiyaların Qoruması' haqqında Konstitusiyaya maddəsindən qanun qəbul edildi. Beləliklə, ölkənin ərazisinə qoyulacaq xarici investisiyaların qanuni və iqtisadi prinsiplərini müəyyənləşdirərək qorunmasını təmin etmək üçün dövlət zəmanəti verildi. Azərbaycan dövlətinin zamanla müxtəlif tənzimləmələr edərək yenilədiyi bu qanunla xarici kapitalın, qanunların dəyişdirilməsi, milliləşdirmə, kompensasiya, ziyanların ödənilməsi, gəlirlərinin köçürülməsi və istifadəsi kimi məsələlərdə dövlət zəmanətləri təmin etmişdir. Azərbaycan, bölgədəki digər ölkələrə nisbətən birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsində kifayət qədər müvəffəq olmuş və 2004-cü ildə Birləşmiş Millətlər Ticarət və İncəşaf Konfransı (UNCTAD) tərəfindən hazırlanan "Xarici İncəşiyaların İncəsi" ndə 140 ölkə arasında birinci yeri tutmuşdur. 2004-

cü ildə ölkəyə birbaşa xarici investisiyaların daxil olması ÜDM-in 43,4% -ni, adambaşına düşən birbaşa xarici investisiyalar isə 463,83 dollar təşkil etmişdir. Yeniliklərə sürətlə uyğunlaşan Azərbaycan, SSRİ-nin (Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı) dağılması ilə ixtisaslaşma və əmək bölgüsünə əsaslanan iqtisadi quruluşun sona çatmasına və tələb olunan ara malların bağlanması baxmayaraq bütün bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi bacardı. Erməni müharibəsi və Çeçenistan problemi səbəbindən ölkə sənayesi üçün bütün bu problemlərin aradan qaldırılmasında neft ehtiyatları mühüm rol oynadı, illərdir neftə sərmayə qoyan Azərbaycan, 2005-ci ildəki milli gəliri əks etdirəcək neft gəlirləri ilə yeni bir dövrə qədəm qoydu. Azərbaycana birbaşa xarici investisiya axını əsasən neft və təbii qaz layihələri ilə əlaqədardır. 2004-2006-cı illər arasında ölkəyə daxil olan bütün xarici investisiyaların yüzdə 90-dan çoxu bu sektordadır. Digər sektorlarda, investisiya mühitinin arzuolunan səviyyəyə çatmaması, qeyri-kafi infrastruktur və digər problemlər səbəbindən xarici investisiyalar kifayət qədər cəlb edilə bilmədi. İnvestor ölkələr tərəfindən ümumi xarici kapitalın Azərbaycanda bölüşdürülməsi əsasən neft konsorsiumu AIOC-un (Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti) pay strukturuna İngiltərənin yüzdə 25%-i ilə ABŞ, yüzdə 14% ilə Yaponiya, yüzdə 9% ilə Türkiyə və yüzdə 7% ilə Norveç sahibdir. Xarici investisiyalar enerji sektorunda fəaliyyəti Bakı şəhəri ətrafında cəmlənmişdir.

Azərbaycanda birbaşa xarici investisiyaların sektoral bölgüsü

Xarici birbaşa investisiyalar Azərbaycanın iqtisadi bərpasında əsas rol oynadı. Ölkədəki iqtisadi problemlərin aradan qaldırılması və sabitliyin təmin edilməsi nəticəsində Azərbaycan, xüsusən də neft hasilatı və emalı sənayesi baxımından xarici investisiyalar üçün çox cəlbedici bir bazara çevrildi. Neft (karbohidrogen), əlaqədar xidmətlər və müqavilə sektorlarında sürətli inkişaf tendensiyası müşahidə olunur, digər tərəfdən qeyri-neft sənayesi sektorlarına investisiya çatışmazlığı yaranır. Nəticədə, qeyri-neft sektorundakı aşağı məşğulluq, vergi gəlirinin azlığı və ixrac səbəbiylə idxal olunan məhsullarda rəqabətin öhdəsindən gələ bilməməsi kimi problemlər yaranır. İqtisadi dirçəliş daha çox neft sektoruna edilən xarici investisiyalar tərəfindən dəstəklənir. Xarici şirkətlərin Azərbaycan iqtisadiyyatına

1994-2000-ci illərdə qoyuluşları təxminən 5.9 milyard dollar həcmində olmuşdur. Bu investisiyaların 77,2% -i xarici investisiyalar, 22,8% -i maliyyə kreditləridir. Xarici investisiyaların 73% -i neft sənayesinə yönəldilmişdir Azərbaycan iqtisadiyyatında ÜDM-də xarici kapitalın çəkisi yüksəkdir. 1996-2000-ci illərdə xarici investisiyaların ÜDM-ə nisbəti 35%-ə qədər artmışdır. Xarici investisiyalardakı ölkələr arasındakı rəqabət investorların seçim alternativlərini artırır və daha çox üstünlük axtarmağa sövq edir. Buna görə investisiya tələbi olan ölkələr xarici sərmayəçilər üçün investisiya ehtiyatı, gömrük rüsumlarından azad olma, təxirə salma, ətraf mühitin qorunması xərcləri, sənaye bölgələrinin pulsuz ayrılması və ucuz kredit kimi təşviq paketləri hazırlayır. Bu gün, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr, xarici investorları ölkələrinə cəlb etmək üçün xarici investorlara milli investorlara tətbiq etmədikləri təşviqləri təqdim edirlər. Ancaq bir çox ölkə tərəfindən təşviq tədbirlərinin həyata keçirilməsi bu tədbirlərin effektivliyini azaldır və xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün kifayət deyil. Əlavə olaraq tətbiq olunan təşviqlər daxili kapitalın özgəninkiləşdirilməsinə səbəb. Ölkələr birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsində mühüm bir proses keçirdilər və bu proses hələ də davam edir. Azərbaycanda olan davamlı iqtisadi inkişaf investorlarda daha çox pay almaq uğrunda yarışı artırır. Məlum olduğu kimi, xarici investisiyalar ölkənin siyasi və iqtisadi sabitliyinə önəm verir. Bu səbəbdən möhkəm fəaliyyət göstərən sərbəst rəqabət bazarı birbaşa xarici investisiyalar üçün cəlbedicidir. Burada unudulmaması lazım olan məqam xarici kapitalın həmişə fərqli investisiya alternativlərinə sahib olmasıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə geniş büdcə siyasəti, tez-tez keçirilən ümumi seçkilər, bu ölkələrin kredit reyting agentliklərinə görə riskli qiymətləndirilməsi və s. xarici investisiyaların itirilməsi səbəbləri kimi mənfi vəziyyətlərdir. (Cavid Süleymanlı, 2015).

Dünya Bankı və İngiltərənin "Oxford Analitik" şirkəti tərəfindən hesablamalara görə, keçid dövründən on il ərzində Azərbaycan Orta və Şərqi Avropa və Orta Asiyanın 26 keçmiş sosialist ölkəsi arasında xarici investisiyanın həcminə görə beşinci sırada yer tutur. Azərbaycana ümumi xarici investisiya həcmi Polşa, Rusiya, Macarıstan və Çex Respublikası kimi dövlətlərdən daha yüksək olmuşdur.

Rəqabət siyasəti keçid dövründə olan ölkələrin əsas prioritetlərindən biridir. İqtisadiyyatda eyni şərtlərin olmaması iqtisadi inkişafın qarşısını alır və ləngidir. Azərbaycan hökuməti tərəfindən iqtisadiyyatdakı bərabərsizlik mühitinin aradan qaldırılması üçün bəzi tədbirlər görülür. Buna misal olaraq antikorrupsiya proqramının qəbul edilməsi göstərilə bilər. Əməliyyat növlərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq lisenziyalaşdırma üçün tələb olunan sənədlərin sayı minimuma endirilmiş, lisenziyanın verilməsində ödənilməsi lazım olan dövlət ödəniş miqdarı əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmış, lisenziyanın müddəti artırılmış və lisenziya üçün vahid dövlət proseduru yaradılmışdır. Ticarət lisenziyası almaq haqqında aparılacaq əməliyyatların sayı 240-dan 30-a, lisenziya şərtləri isə 2-ə endirildi və müddət 5 ilə qədər artdı. Xarici investisiya firmalarının qurucuları, Azərbaycanda bir iş qurduqları zaman sanitariya ekspertizası və digər dövlətin qanunlarına uyğun olaraq müəyyən edilmiş şərtlər altında ətraf mühitin qorunmasına dair informasiyalar almalıdırlar. Təbii sərvətlərin biznesə açılması müsbət addım hesab olunur. Obyektlər qurulduqda və ya yenidən qurulduqda, bunun mümkünlüyü barədə ekspertiza hesabatının olması məcburidir

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/44457.pdf>).

2.2. Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq integrasiya proseslərində iştirakı

İqtisadi integrasiyanın meydana gəlməsi və vahid bazarın formalaşması uzun müddət müzakirə mövzusu olub. Bu fikrin əsasını iqtisadi inkişaf amili təşkil edir. Bu fikri dəstəkləyənlərin əsas tezi birdir və bazar şəklində istehsal xərclərinin aşağı salınması, ixrac məhsulları üçün ayrı-seçkilik edilməsi və ixrac üçün uyğun geniş bazarın yaradılmasıdır. Rəqiblərin fikrincə, qloballaşma kontekstində yaranan iqtisadi integrasiya həmişə inkişaf etmiş ölkələrin mənafeyinə cavab verir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin daxili bazarı təhrif olunmuşdur və ya zəifdir, çünki ölkələr rəqabət qabiliyyətli bir məhsul istehsal edə bilmirlər. Lakin bu gün İqtisadi Birliyə üzv dövlətlərin inkişaf səviyyələri müqayisə edildikdə, hər hansı bir təşkilata qoşulduqdan sonra müsbət dəyişikliklər müşahidə edilmişdir. Ümumiyyətlə, iki dünya müharibəsi, böyük imperatorluqların çöküşü, bir çox iqtisadi və iyirminci əsr siyasi böhranı da daxil olmaqla yeni dövlətlərin yaranması ilə əlamətdar oldu. İqtisadi bazarın davamlı böyüməsi bir növ integrasiyaya səbəb oldu. İqtisadi integrasiya haqqında ilk fikirlər Adam Smitlə əlaqələndirilir. Smit Gömrük birliyi haqqında fikirlərini "Xalqların sərvəti" kitabına yazdı. Smitə görə, iki ölkə ilə ticarətdə gömrük vergiləri və üçüncü ölkələrə qarşı ortaq bir gömrük tarifi tətbiq edilməlidir. Gömrük Birliyinə daxil olan ölkələrdə istehsalçı və satıcılar daha faydalı olacaqdır. Sonrakı dövrlərdə ilkin iqtisadi integrasiya haqqında fikirlər daha da inkişaf etdirildi. Macar iqtisadçısı Bela Balassaya görə, integrasiya bir nəticədir. Balassaya görə, iqtisadi birliyin iqtisadi və siyasi ölçüləri və təməli var. Məqsəd müxtəlif dövlətlərin iqtisadiyyatları arasındakı fərqləri aradan qaldırmaqdır. İsveçli iqtisadçı Günnar Mirdalaya görə, integrasiya sərbəst ticarətə əsaslanaraq bir ortaqlıq qurur, zəngin ölkələr varlanır və yoxsul ölkələr daha da kasıb olur. Onun əsas səbəbi, inkişaf etməkdə olan ölkələrin aşağı rəqabət qabiliyyətinə qarşı yüksək rəqabətçi məhsulların olmaması və buna qarşı yerli istehsalın zəifliyidir. Bu səbəbdən inkişaf etməkdə olan ölkələrin mövcud və qurulmuş sənaye müəssisələrini xarici rəqabətdə saxlaya bilməməsi sərbəst ticarət üçün də mənfi nəticələrə səbəb olur. Bütün bu fərqli baxışlar integrasiya haqqında müxtəlif fikirlərin olduğunu göstərir. Lakin

qloballaşmada iqtisadi inteqrasiyadan kənar qalmaq hər bir ölkə üçün spesifik problemlər yaradır. İyirminci əsrin ikinci yarısından bəri dövlətlər inteqrasiya birlikləri ətrafında birləşməyə başladılar. Avropa Sərbəst Ticarət Bölgəsi və Avropa İqtisadi Qrupun 60-cı illərdəki yüksək iqtisadi böyüməsi inteqrasiyanın vacibliyini əhəmiyyətli dərəcədə vurğuladı. 1967-ci ildə Cənub-Şərqi Asiya Millətləri Birliyi (ASEAN), 1990-cı illərdə MERCOSUR və Şimali Amerika Sərbəst Ticarət Birliyi (NAFTA) və digər böyük təşkilatlar yaranmağa başladı. Azərbaycanın inteqrasiya prosesi 1980-ci illərdən başlayaraq SSRİ-nin tənəzzülü başladı. İqtisadiyyatın dünyadakı texnoloji inkişafa cavab verməməsi idi. 1990-dan bütün Sovet respublikaları böhran içində idi. Müstəqillikdən sonra əvvəlcədən əlaqəli iqtisadiyyat meydana gəldi və yaranan böhran, yüksək inflyasiya, sənaye müəssisələrinin tərk edilməsi, maliyyə və bankçılıq sistemin çökməsi böhranla əlaqəli idi. 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra böhrandan qurtulmalı və planlı şəkildə inkişaf etməli idi. Çökmə bütün sahələrə mənfi təsir göstərmişdi. Beləliklə, SSRİ-nin yeganə iqtisadi sistemi olduğu halda, ölkədəki müəssisələrin dezavantajı dayandı, ölkə ciddi iqtisadi və sosial problemlərlə qarşılaşdı. Lakin 1992-ci ildə ölkədə qiymətlər sərbəstləşdirildi, milli valyuta vahidi sərbəst buraxıldı islahatlar aparıldı. 1992-1996 arasındakı dövr tənəzzül, ÜDM-də sürətli azalma, çox yüksək inflyasiya səviyyəsi və işsizliyin dərinləşməsi kimi problemlər yaranır. Dünya Bankının məlumatlarına görə bu dövrdə ölkədə ÜDM-in orta illik artım tempi 5,2 % illik orta inflyasiya səviyyəsi 827.7% (Dünya Bankı, 2009, s 55). Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan regional iqtisadi qurumların və beynəlxalq təşkilatların üzvü oldu.

İqtisadiyyatı bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırmaq və ixrac potensialını artırmaq üçün dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Azərbaycanın Xəzər dənizində zəngin karbohidrogen yataqları var. Yeni müstəqil olan Azərbaycan ölkəyə xarici investisiyalar cəlb etdi və müasir şərtlərə uyğun olaraq transmilli şirkətləri ölkəyə dəvət etdi. Sosialist sistemdə bu mümkün deyildi. Hər hansı bir xarici kapital şirkətinin ölkəyə girməsi planlı iqtisadiyyat üçün qəbul edilməz idi. 20 sentyabr 1994-cü ildə Azərbaycan ilə altı ölkə və on bir neft şirkəti arasında “Əsrin

müqaviləsi” imzalandı. Bu saziş həm də Avropaya integrasiya yolunda real bir addım idi. Neft faktoru çökməkdə olan iqtisadiyyatı bərpa etmək və davamlı inkişafın təmin edilməsində xüsusi rol oynamışdır. Ümumiyyətlə Azəri - Çıraq - Günəşli (AÇG) 2001, 1 aprel 2018-ci il tarixləri arasında gəlirləri 130.551.0 milyon dollar təşkil edirdi. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiyası üçün Bakı - Tbilisi - Ceyhan neft borusu xəttin inşası və neftin dünya bazarlarına çıxarılması üçün çox vacib bir layihə idi. Bir əsr əvvəl Gürcüstanın Qara dəniz sahillərindəki limanları, hətta Azərbaycan Respublikasında Bakı nefti üçün çox vacib idi. Bu limanlar müasir dövrdə də əhəmiyyətini qoruyub saxlamağa davam edir. Demokratik Cümhuriyyət dövründə Batumi limanından dünya bazarına çıxarılan Azərbaycan nefti idi. 1999-cu ildən bəri Bakı-Supsa boru kəməri ilə dünya bazarına neft ixrac olunur. Azərbaycanın Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) üzv olması ilə bəzi iqtisadi üstünlükləri yaratdı. Əvvəllər Moskvanın idarə etdiyi və nəzarət etdiyi on beş respublika, müstəqillikdən sonra bərabər bir münasibət qurmağa başladı. 1993 MDB Xartiyası, ortaq iqtisadi məkan nəqliyyat və rabitə sahəsində əməkdaşlığı üçün zəmin yaratdı. Göründüyü kimi, idxal 2001-ci ildən bəri artmağa davam edir. İdxal olunan məhsullar ümumi çəkisinin, MDB ölkələrindən idxal 2016-cı ildə 25,3% təşkil etmişdir. Azərbaycandan MDB ölkələrinə ixrac 2016-cı ildə ümumi ixracın 7,3% -ni təşkil edib. (Dövlət Statistika Komitəsi, 2017). MDB ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələrində mənfidir saldodadır. Bu gün Avropa Birliyi iqtisadi birliyin əsas formasıdır. Azərbaycan Birliyi iştirakının hüquqi tərəfi Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişində müəyyən edilmişdir. Sənəd 22 aprel 1996-cı ildə Lüksemburqda imzalanmış və 1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Avropa Birliyinin 2004-cü ildə Avropa Qonşuluq Siyasətinə (AQS) daxil olması ilə yeni bir mərhələ başlandı. Beləliklə AQS ölkə üçün bir sıra imkanlar yaratdı:

- Siyasi, iqtisadi və inzibati islahatların həyata keçirilməsində və ortaq dəyərlərə hörmət edilməsində konkret irəliləyiş müqabilində AB daxili bazarında paya sahib olma fürsəti

- Vətəndaşların, malların, xidmətlərin və kapitalın sərbəst hərəkətini təmin etmək integrasiya və liberallaşma proseslərində iştirak;

• AB üzv dövlətləri ilə daha təsirli siyasi dialoq və əməkdaşlıq, imtiyazlı ticarət əlaqələri və açıq bazar, miqrasiya, narkotik və mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizədə əməkdaşlıq, investisiyaların təşviqi, yeni maliyyələşdirmə mənbələri, ölkəmizin Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyünü dəstəkləyir. (Xarici İşlər Nazirliyi, 2016). Avropa Birliyi Azərbaycanın xarici ticarətində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu münasibətdə enerji amil böyük rol oynayır. Bu əhəmiyyət TANAP və TAP layihələri ilə artacaqdır. Layihənin illik ötürülməsi tutumu 2020-ci ildə 10 milyard m³, 2023-cü ildə 24 milyard kubmetr və 2026-cı ildə 31 milyard kubmetr olacaq. Qərbə, Pekinə, Londona inteqrasiya üçün Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi beynəlxalq yük daşımaları ilə yanaşı, Azərbaycanda ən vacib layihələrindən biridir. Azərbaycanın xarici ticarətində ən vacib tərəfdaş Avropa Birliyidir. Birliyin ümumi ixracatı 2016-cı ildəki payı 43.2% və idxalda 26.0% idi. MDB ölkələrindən fərqli olaraq, AB ilə ticarətdə müsbət saldo var. (Dövlət Statistika Komitəsi, 2017). Azərbaycanın AB ilə ixracat əməliyyatlarını göstərir. Ölkədən İtaliyaya ixracat 17,1% ilə birinci yerdədir. Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT), regional bir iqtisadi birlik olaraq, təşkilatda iştirak edən Azərbaycanla Xəzər dənizi və Qara dəniz hövzəsində iştirak baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. 1999-cu ildə təşkilatın nizamnaməsində deyildiyi kimi ticarət, iqtisadiyyat, bankçılıq və maliyyə prioritetlərdəndir. Azərbaycanla xarici ticarətdə 1299,4 milyon dollar mənfi saldo mövcuddur. Azərbaycan həmçinin GUAM, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT), İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilat (ECO) və digər regional və beynəlxalq təşkilatlar üzvü olmağın əhəmiyyəti razılaşıdırıldığı kimi ixrac-idخال əməliyyatları zamanı, heç bir əlavə ödəniş edilmədən, məhsulun maya dəyəri çıxarmadan, bazarlarda sərbəst hərəkət etmək imkanı vardır. Azərbaycanın iqtisadi və coğrafi yeri, Avropa ilə Asiyanın qovuşması və nəticələri zəngin təbii ehtiyatları ilə Cənubi Qafqaz ölkələri arasında xüsusi bir yerə çevrilmişdir. Dördüncü Sənaye İnqilabı ərəfəsində global iqtisadiyyata inteqrasiya potensialı insan kapitalının və texnologiyalarının inkişafına səbəb olmuşdur. Azərbaycan kütləvi neft gəlirləri əldə etdikdən sonra bir sıra dövlət proqramları qəbul edildi. Proqramların qəbulu kimi bir sıra prioritet sahələrə investisiyalar qoyulmuşdur. Bütün bu investisiyalar, neft sektorundan asılılığı

azaltmaq Azərbaycan iqtisadiyyatının prioritetlərindən biri idi. Lakin son 27 ildə iqtisadiyyat neftdən asılılığından azad ola bilmədi. İqtisadi inteqrasiya üstünlüklərindən faydalanmaq üçün daxili bazar təşviq edilməlidir. İqtisadiyyat təbii resurslardan asılılıq "Holland Sindromu" nun mövcud olmasına gətirib çıxarır. Statistika Komitənin 2016-cı il məlumatlarına görə ixrac olunan məhsulların 87% - i mineral yanacaqlar, yağlar və bənzər materiallardır. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına, xüsusən də Avropaya inteqrasiyası hələ də istənilən səviyyədə deyil. Azərbaycan Uzun müddət Avropa inteqrasiya məqsədi qoymuşdur və bu yolda böyük mənbələr xərclədikdən sonra hədəf dəyişiklikdir. Dördüncü Sənaye İnqilabında ən vacib fəaliyyət iqtisadiyyatın bütün sahələrində süni intellekt həyata keçirəcəkdir. Azərbaycanın bu prosesdən kənar qalmaması üçün tədqiqat və inkişafa investisiya qoyuluşları artırılmışdır. Robotların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istifadəsi, məhsul xərclərini azaltmaq və keyfiyyəti artırmaq baxımından son dərəcə vacibdir. Fikrimizcə, Avropaya inteqrasiya prosesi sürətləndirilməlidir. İnteqrasiya prosesi ölkə iqtisadiyyatının optimallaşdırılması üçün vacibdir. Bütün sabit iqtisadiyyatların arxasında istehsal amili dayanır. Artan məhsul çeşidi və gəlirli sahələrə investisiya qoymaq daha uyğun görünür. (İbrahim Mammadov, INCSOS 2018).

AB Azərbaycanla münasibətlərinə texniki əməkdaşlıq olaraq başladı. Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişinin imzalanması ilə qanuni çərçivəsində münasibətlərin bu şəkildə başlamasına səbəb oldu. Münaqişə zonalarının bərpası, müstəsna maliyyə yardımı proqramı kimi müxtəlif yardım proqramlarını da davam etdirmişdir. AB nəqliyyat şəbəkələrindəki RF inhisarını qırmağa və İpək Yolunun qarşısını almağa çalışır Azərbaycandan keçəcək yeni dəhlizlər yaratmağa çalışır. Bu məqsəd üçün hazırlanmış proqramların ən əhəmiyyətli TRACECA proqramıdır. AB-nin həyata keçirəcəyi TRACECA Proqramı ABŞ tərəfindən siyasi və iqtisadi cəhətdən dəstəkləyir. RF və İranın Azərbaycana təsirini məhdudlaşdırmaq üçün ərazi çərçivəsində, bir nəqliyyat marşrutu yaratmağı hədəflədi. (Dəmir, 2003: 369-372). Bu proqram Azərbaycanı Avropaya dəniz və dəmir yolları ilə birləşdirmək məqsədi daşıyır. Beynəlxalq aləmdə neft və təbii qaz kimi enerji mənbələri mövcuddur və Yaxın Şərq neftindən və cari vəziyyətdən asılılıq resursların sürətli tükənməsi AB

dövlətlərini yeni həll yollarına yönəltdi. O bəzi səbəblərdən AB ölkələri Azərbaycanın neft və qazı ilə maraqlanırlar. Enerji mənbələrini şaxələndirmək üçün AB INOGATE Proqramı dövlətlər tərəfindən hazırlanmışdır. Bu proqramın məqsədi, Azərbaycanda mövcud boru kəmərlərinin təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi ilə Strateji marşrutların yaradılmasıdır. (<http://www.inogate.org/>, ET: 18.01.2018). Bundan əlavə, bu proqram Azərbaycana iqtisadi və siyasi üstünlüklər verir. Dövlət Statistika İnstitutundan alınan məlumatlara görə, Azərbaycan Ticarətdə ən çox AB payına sahib olduğu görülür. AB ilə Azərbaycan arasındakı yaxın münasibətlər və ticarət əlaqələri də müsbətdir. xüsusilə Azərbaycanla İngiltərə arasındakı yaxınlıq ticarətdə AB və AB üzv dövlətlərinin ən böyük paya sahib olmasını təmin etdi. 1994-cü ildə imzalanaraq qüvvəyə minən Əsrin Müqaviləsindən sonra Azərbaycandakı İngilislər British Petrol'u lider olaraq təyin etdilər. Bu yaxınlarda Azərbaycanda yüzdən çox ingilis şirkət fəaliyyət göstərir. Digər tərəfdən İngiltərə, Azərbaycan əsas ticarət tərəfdaşları siyahısında üçüncü yerdədir. Bunun səbəbi, İngiltərə ilə ticarət əlaqələri neft və təbii qaz məhsullarına ibarətdir. 2004-cü ildə Azərbaycanın ticarət tərəfdaşları İtaliyada dördüncü sırada ilk sırada yer alan Türkiyədədir. Ticarətdə neft və təbii qaz məhsulları, habelə qida, pambıq, kürü, maşın və avadanlıq daxildir. 2017-ci ildə Azərbaycanın beş ticarət tərəfdaşlarından ikisi AB üzv dövlətləridir. Xarici ticarət baxımından Avropa qitəsinin birinci yeri tutmasını təmin edir. (<https://www.stat.gov.az/>, ET: 17.03.2018). Azərbaycanın AB-yə yaxınlaşması SSRİ-nin dağılmasından sonra yeni bir sistem yarandı, sürətli bir yenidənqurma başladı. Bu dövrdə dünyanın siyasi terminologiyası da əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliklər oldu və demokratik dəyərlər, insan hüquqları və azadlıqları, azad bazar kimi anlayışlar əhəmiyyət qazandı. Belə bir mühitdə köhnə sistemi problemlərini həll etmək, varlıqlarını qorumaq və inkişaf etmək istəyən Azərbaycan üçün Qərbi dünyasına yaxınlaşmalı idi. Ümumiyyətlə Qərbi dünyası, xüsusən də Avropa ilə əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi prosesinə sürətlə daxil olan Azərbaycan, qısa müddətdə Avropa mərkəzli təşkilatların üzvü oldu. (Ali Samir Merdan 2019).

Azərbaycan milli iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemindəki yeri və hər sahənin potensial imkanlarını araşdırmaq üçün ən etibarlı və original metod inkişaf səviyyəsini və beynəlxalq aləmdəki yerini müəyyənləşdirməkdir. Azərbaycan Respublikası, əhalisinin sayı və mülkiyyət növləri baxımından kiçik dövlətlər kateqoriyasına aiddir. Ancaq milli iqtisadiyyat və konkret sahələrdə inkişaf səviyyəsi və nailiyyətlər diqqətəlayiqdir. 20-ci əsrin son on ilində Azərbaycan iqtisadiyyatı iqtisadi və siyasi zərbələrlə qarşılaşsa da, bazar iqtisadiyyatını mənimsəmək davamlı və iqtisadi cəhətdən müstəqil inkişaf etdirmək üçün ölkə olaraq addımlar atdı. Azərbaycan iqtisadiyyatı, bazar münasibətləri sistemi imkanlarından istifadə edərək daha güclü və arzu olunan inkişaf səviyyəsinə çata bildi. Ölkənin təbii sərvəti və istehsal potensialı bunu açıq şəkildə ortaya qoyur. Azərbaycanın ən vacib təbii sərvətlərini və müəyyən imkanlarını yönləndirmək Respublikada yaradılan ən vacib xüsusiyyətlərdən biri də müəyyən malların keyfiyyət və ixracı baxımından son dərəcə müasir olmasıdır. Bu, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsində üstünlüyə malik olduğunu göstərən bir amildir. Azərbaycan təbii sərvətlərlə zəngin bir ölkə kimi qəbul edilə bilər. Edilən hesablamalara görə, yalnız Günəş enerjisindən istifadə edərək 3000 kVt gücündə elektrik stansiyaları quraşdırılır. Bununla həm atmosfer atılan 23 milyon ton tullantı qazı azalacaq və 13 milyon ton yanacaq qənaət etmək olacaq. Azərbaycanda illik külək enerjisinin potensial gücünə görə təxminən 4 milyard kWh, bu da ildə bir milyon ton yanacaq qənaəti deməkdir. (Yusifov 2005: 87). Neftlə zəngin ola ölkələrdə, xüsusilə uzun müddət neft istehsalı ilə xalqın rifahında əhəmiyyətli bir nəticə əldə edə bilməyən Nigeriya, Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrindən Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Türkmənistan və Azərbaycanın fərqli təcrübəsi mövcud problemlərin həllində neft gəlirlərinin vacib bir məsələ olduğunu ortaya qoyur. Bir çox ölkədə milli iqtisadiyyat xammala əsaslanır və bu səbəbdən uzunmüddətli iqtisadi strateji planlar və proqramlar hazırlanır. Bu cür bir plan və proqram da Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən hazırlanmışdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 27 sentyabr 2004-cü il 128 sayılı fərmanla neft və qaz gəlirlərinin idarə edilməsinə dair uzunmüddətli strategiya sənədini təqdim etdiyini təsdiqlədi. Bu strategiya

Azərbaycanda neft və təbii qaz hasilatı ilə bağlıdır. Bir tərəfdən, 2008-ci ildən başlayan neft və təbii qaz gəlirlərində böyük artım və digər tərəfdən mövcud neft və təbii qaz ehtiyatların qısa müddətdə tükənməsi ehtimalı, ölkəyə daxil olan böyük miqdarda valyuta, ölkədəki makroiqtisadi tarazlığı təmin etmək, onu gələcək nəsillər üçün qorumaq, həm də ondan qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün istifadə etmək dayanır. (http://www.oilfund.az/old/index_az.php?n=100).

Çağdaş vəziyyətdə, gələcək üçün milli iqtisadiyyatın yüksələn tempi, əhali və texnoloji inkişaf səviyyəsi planlaşdırılmış strategiya ilə müəyyən edilir. Bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycanda makroiqtisadi, neft və təbii qaz gəlirlərindən istifadə strategiyası üçün aşağıdakı prinsiplərə riayət etmək lazımdır.

-İqtisadiyyatın qeyri-neft sahələri, bölgələr, kiçik və orta sahibkarlıq sahələrinin inkişafı;

-Yoxsulluğun azaldılması üçün lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsi və digər sosial problemlərin həlli;

-İqtisadiyyatın intellektual və texnoloji səviyyəsinin artırılmasının təşviq edilməsi;

-Ölkədə və xaricində müasir yüksək səviyyəli kadrların peşəkar səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və yüksəldilməsi;

-Ölkənin özünümüdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi;

-İşğaldan və məcburi köçdən azad edilmiş torpaqların yenidən təşkili;

-Köçkünlərin öz torpaqlarında məskunlaşması ilə bağlı işlər;

Neft və təbii qaz hasilatı sənayesinin inkişafı üçün aşağıdakı sahələrin araşdırılması davam edir.

- Yeni yataqların axtarışı və tapılması;

- Müəyyən edilmiş yataqlardan maksimum fayda əldə edəcək şəkildə istehsal etmək;

- Yeni quyuların qazılması və işləyən yataqlarda səmərəliliyinin artırılması;

- İstifadəyə verilmədiyi üçün fəaliyyəti dayandırılmış quyuların yenidən işə salınması;

- Neft və təbii qaz hasilatı, nəqli və emalı üçün yeni imkanların yaradılması;

- Müasir elm və texnologiyadan istifadənin artırılması. (Vəliyev 2008: 162).

Beynəlxalq təcrübələr, çağdaş qlobal iqtisadiyyatda ölkələrin zənginliyi ölkənin təbii sərvətləri və istehsal gücünün həcmi ilə, sahib olduğu əhalinin intellektual potensialı, bilik yığılı və yeni texnologiyaların düzgün və səmərəli istifadəsi və tətbiq edilməsi müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikası 8 May 2009-cu il tarixində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun Müşahidə Şurasının tarixli iclası (7 sayılı protokol) keçirildi və ölkə üçün prioritet sahələr müəyyənləşdirildi. Bu sənədə görə, milli iqtisadiyyatın prioritet sahələri aşağıdakılardır. (<http://www.anfes.gov.az>).

- İnformasiya texnologiyalarının inkişafı;
- Turizm sektoru;
- Kənd təsərrüfatı;
- Yenilənməyə meyilli şirkətlər üzərində tədqiqatlar;
- Qida sənayesi;
- Yüngül sənaye;
- Kimya sənayesi;
- Avtomobil sənayesi;
- Yerli xammal əsasında tikinti materialları istehsalı;
- Cəmiyyətin ənənəvi və tarixi zəmininə əsaslanan iqtisadi məkanların bərpası;
- Ağac istehsalı və mebel istehsalı;
- Xidmət sahələri;

Makroiqtisadi nəzəriyyədə digər ölkələrlə beynəlxalq ticarətə, investisiya münasibətləri ilə birbaşa əlaqəli olan kredit münasibətlərinə açıq iqtisadiyyat deyilir. Bunun əksi olan iqtisadiyyat qapalı hesab olunur. Bununla yanaşı, milli iqtisadiyyat və dünya iqtisadiyyatı arasında qarşılıqlı asılılıq var. Malların idxalı və ixracı həyata keçirilən xidmətlər və intellektual fəaliyyətin nəticələrinin yaxşılaşdırılması ölkənin ümumi iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə təsir edir. (Tariyel Kurbanov 2012).

2.3. Milli iqtisadiyyatda transmilliləşmə proseslərinə təsir edən amillər

Beynəlmilləşmə konsepsiyası, fəaliyyətlərini milli sərhədləri xaricində yayan müəssisələrlə əlaqəli bir anlayışdır. Müəssisələr beynəlxalq bazarda fəaliyyətə başladığında beynəlxalq olurlar. Bunun birbaşa investisiya və ya lisenziya müqavilələri şəklində ixrac olmaması vacib deyil. Ədəbiyyatda ixrac mərhələsində olmaq beynəmilləşmə kimi qəbul edilir. İxrac beynəlxalqlaşma mərhələsi kimi qəbul edildikdə, beynəlmilləşməni əsrimizin fenomeni kimi qəbul etmək mümkün deyil. Çünki orta əsrlərdə həm Avropada, həm də Asiyada ölkələr arasında ticarətin olması tarixi bir həqiqətdir. Beynəlxalq ticarət həmişə ipək və ədviyyat yollarının, daha sonra isə yeni ticarət yollarının kəşfi ilə mövcud olmuşdur. Məsələn, tarixi araşdırmalar Səlcuqlular dövründə bəzi tacirlərin ticarətlə məşğul olduqlarını, bu yolla çox mal və pul qazandıqlarını və Ahi Ahmet Şah adlı bir ipək tacirin Konya və Təbrizdə ticarət ofislərinin olduğunu göstərir. Tarixdə, həmçinin öz coğrafiyasından kənarda yerli ehtiyacları üçün faydalı qazıntı yataqları və strateji mədənləri (neft və s.) axtaran və istismar edən şirkətlər olub. Avropalılar 18-ci əsrdən bəri öz ölkələrinin xaricində sərmayə qoymağa başladılar. 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəllərində strateji bir maddə olan neft uğrunda şirkətlərin beynəlxalq mübarizə və fəaliyyətlərə başladığı da bir həqiqətdir. Bu sahədə nəhəng beynəlxalq neft şirkətləri meydana çıxdı. Bütün bunlarla yanaşı, əslində yaşadığımız beynəlmilləşmə prosesinin tarixdəki beynəlxalq ticarət fəaliyyətindən əhəmiyyətli fərqləri olduğu mübahisəsizdir. Beynəlmilləşmənin tarixi inkişafını təqdim edərkən ölkələr tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasətlərin təsirini qiymətləndirmək lazımdır. 1960-cı illərdən bəri bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əvəzedici sənayeləşmə siyasəti yerinə "ixracata əsaslanan inkişaf strategiyaları" tətbiq etməyə başladı. Bugünkü beynəlmilləşmənin əsas xüsusiyyəti və ya son dövrlərdə ədəbiyyatda bir çox tədqiqat mövzusunə çevrilməsinin səbəbi, beynəlmilləşdirilmiş firmaların geniş xarakter daşması, xarici ölkələrdə yüksək artım templəri və əlaqələndirmə fürsəti olması və dünya miqyasında fəaliyyətidir. Beynəlmilləşməni indiki üslubunda təyin etmək asan deyil. Bu səbəbdən beynəlmilləşməni ortaya qoymağa

çalıřan bir çox tərif verilmiřdir. Bu təriflərdən birinə görə, beyn lmill ll řm  firmanının strategiyası, quruluřu, mənbələri və s. bu cür imkanlarla beynəlxalq mühitə uyğunlařma prosesi kimi göstərilir. (Prof. Dr. Esin K heylan, 2007).

Transmilli řirk tl r (TMS)  mumiyy tl , "müəyyən bir kapital və satıř gəliri olan, mənzil-qərargahı müəyyən bir ölkədə yerl ř n, bir çox ölkədə fəaliyyət göstərən və bu ölkələrdə yerl ř n filial v  ř b ləri ilə əlavə dəyər yaradan və bu ölkələrin aktivlərini idarə edən mənfəət məqsədli müəssisələr bu və ya digər dərəcədə " kimi təyin edilə bilər. Son illərdə dünya ticarətində mühüm rol oynayan transmilli řirk tl rin sayında ciddi bir artım olmuřdur. Bu artım 1976-2008-ci illər arasında 7,5 dəfədir. 1976-cı ildə transmilli řirk tl rin sayı 11000 idisə, 2008-ci ildə 82000-  yüksəldi. Məsələn, 2009-cu ildə Global 500 siyahısında ilk sırada yer alan Royal Dutch Shell-in gəliri 458,361 milyon dollar olduđu halda, ıxıřı baxımından dünya sıralamasında 21-ci olan Polřanın ÜDM-i 430,076 milyon dollar. Bəzi müəlliflər, řirk tl rin yalnız dövlətlərin sahib olduđu hərbi güc və ərazi suverenliyi kimi x susiy tl r  sahib olmadığını v  dövlətlərin hələ siyasi və iqtisadi güc baxımından yeganə bir birlik olduđunu m dafif  edirlər. Bəziləri transmilli řirk tl rin dünyada yayılma meylləri, iqtisadi varlıqları v  millətlərin qərar qəbul etmə proseslərinə təsir etmə qabiliyyətləri səbəbindən milli dövlətlərin g c n  əhəmiyyətli dərəcədə azaltdıđını iddia edirlər. Transmilli řirk tl r v  millət dövlətlərinin qarřılıqlı mövqelərində göstərilən güc d yiřikliyi təsiri ilə bađlı iki fərqli fikir mövcuddur. Dünya iqtisadiyyatının beynəlxalq istehsal yolu ilə artan integrasiyası güc balansını dövlətlərdən dünya bazarlarına d yiřdi və bu d yiřiklik v t ndař cəmiyyətindəki bəzi səlahiyyətlərin dövlətlərdən milli sərhədlərlə bađlı olmayan transmilli řirk tl r  keçməsinə səbəb oldu. Lakin transmilli řirk tl rin artan əhəmiyyəti bu řirk tl rin suverenliyi kimi yozulmamalıdır. Transmilli řirk tl rin və milli dövlətlərin iqtisadi g c  müqayisə edilərkən řirk tl rin gəlirləri və ölkələrin məhsulu istifadə edilmiřdir. Power Shift Effect Transmilli řirk tl rin inkiřafı və yeni bir güc olaraq meydana çıxması ařađıdaki suala səbəb oldu. (Prof. Dr. Cihan DURA Zerrin KILIARSLAN 2011).

18-ci əsrdə başlayan və əvvəlki ilə nisbətən çox fərqli bir ölçü qazanan qloballaşmanın meydana gəlməsi, xüsusən 20-ci əsrin son dövründə iqtisadi təsir ilə texnoloji və ideoloji amillər, sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçidi təmin edən informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsindəki inkişaf xərcləri azaldıb, istehlakçıların seçimlərini dəyişdirdi, ölkələri, insanları və bazarları bir-birindən ayıran zaman və məkan məhdudiyyətlərini aradan qaldırdı. Beləliklə, dünya səviyyəsində inteqrasiya olunmuş bir bazara meyl artdı, şirkətlərin istehsal sahəsi tək bir ölkəni deyil, bütün dünyanı əhatə edəcək şəkildə genişləndi və beynəlxalq şirkətlər tərəfindən əvəzlənən ölkələr adından qloballaşma deyilən bir proses başladı. Dünya miqyasındakı dəyişikliklərin və inkişafın ümumi adı olan qloballaşma, fərqli perspektivlərə görə müsbət və mənfi mənalar doğuran bir anlayışdır. Dünya bazarlarını daha çox istehsal və istehlak üçün kapitala açmaq üçün qloballaşmanı kapitalist sistemin bu siyasətə uyğun olaraq dəyişdirilməsi prosesi olaraq da təyin etmək mümkündür. Millət konsepsiyası, "fərdlərin qan, bədən və inamla birliyə bağlı olmaq əvəzinə sosial cəhətdən azad fərd olmaqlarının maddi əsasını təşkil edən iqtisadi inteqrasiya üzərində siyasi cəhətdən təşkilatlandığı birlik" olaraq təyin edilir. Suverenliyin mənbəyinin teokratik xüsusiyyətindən kənarlaşaraq xalqa məxsus olduğu anlayışına keçid Fransız İnqilabı ilə reallaşdı və bu prinsip Kontinental Avropanın digər ölkələrinə də yayıldı. Anglo-Sakson ölkələrində (İngiltərə, ABŞ, vs.), suverenlik, Kontinental Avropada olduğu kimi kəskin inqilablar yaşamadan eyni çevrilmə prosesinə daxil oldu. Dövlətlərini tarix səhnəsinə gətirən hadisə, Avropanı bürümüş otuz illik müharibələrdən sonra imzalanan Vestfalia sülhüdür. (1648) 1648-1945-ci illərdə davam edən və müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin təməl daşı olan Vestfaliya modeli dünyanın suveren dövlətlərdən ibarət olduğu fikrinə əsaslanır. Dövlətdə hakimiyyətlərini, təsirlərini itirdilər. Papalıq sülh müqaviləsi prosesindən xaric edildi, Müqəddəs Roma İmperiyasının ləğvi qəbul edildi.. Bu əsrdə milli dövlətlər istər daxili işlərində, istərsə də beynəlxalq aləmdə, heç bir ali orqandan asılı olmadan Vestfaliya modelinin tələb etdiyi kimi davrandı. Birinci və İkinci Dünya Müharibələri, Westphalian modelinin sorğulanmasına səbəb oldu. Dünyada sülhün və

təhlükəsizliyin qorunması, suveren dövlətlər arasındakı münasibətlərin yenidən qurulmasını və müəyyən qaydaların bağlanması və bu qaydalara riayət edəcək beynəlxalq qurumların yaradılmasını tələb edirdi. Bu məqsədlə NATO, BMT, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT), BVF və Dünya Bankı kimi millətlərarası və ya beynəlxalq təşkilatlar quruldu. Beynəlxalq təşkilatların bu şəkildə önə çıxması beynəlxalq münasibətlərin qarşılıqlı asılı olmasına səbəb oldu və nəticədə təşkilatlar dövlətləri müxtəlif ictimai hərəkətləri idarə etmək, idarə etmək və həll etmək iqtidarında olmamağa başladılar. Əslində, qloballaşma, suverenliyin dövlətlərindən beynəlxalq və ya millətlərarası qurumlara keçməsi, dövlətləri üzərində bir suverenlik siyasətini həyata keçirmək və millət dövlətlərinin formalaşmasını zəiflətmək üçün bir müddət olaraq ifadə edilir. Millət dövlətinin suverenliyinin itirilməsi:

- 1) Sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə,
- 2) Fordist istehsal üsulundan çevik istehsala (post-Fordist) forma,
- 3) Modernizmdən postmodernliyə
- 4) Səviyyə keçidlə milli dövlətlərin qloballaşan bir iqtisadiyyatı transmilli bir iqtisadiyyata çevrildi.

Bu gün, dövlətlərin sərhədlərinə daxil olan milli iqtisadiyyatlardan daha çox bazarlarda yerləşmiş dövlətlər var. Siyasi bir təşkilat kimi təsir dairəsi, ərazisi üzərindəki suverenliyindən çox asılı olan və sərhədlərini aşan məlumatlar, mallar, kapital və insan resursları üzərində nəzarəti ilə bunu həyata keçirən milli dövlət, paylaşma nəticəsində böhrana girir ya da yavaş yavaş nəzarət gücünü itirir. Millət dövlətinin nəzarət gücünün itirilməsinin böyük ölçüdə rabitə texnologiyasındakı inqilabi yeniliklərdən qaynaqlandığı iddia edilə bilər. Buna görə də, bu gün milli dövlət sisteminin qlobal dünyanı və iqtisadi məntiqini və siyasətini anlamaq və izah etmək üçün yetərli olmadığı görülür. Qloballaşma prosesi ilə beynəlxalq siyasətin əsas fiqurları artıq dövlətləri deyil, fərdlər, icmalar, şirkətlər və özəl təşkilatlardır və dövlətin beynəlxalq aləmdəki əsas funksiyası ev sahibliyi etdiyi qrupların maraqlarını və tələblərini ifadə etməklə məhdudlaşır və beynəlxalq hüquqdan irəli gələn yeni öhdəliklərin öz ölkəsində yerinə yetiriləcəyini söyləyirlər. Əslində,

dövlətləri beynəlxalq aləmdəki hakim mövqelərini hələ də qorusalar da, millət dövlətlərinin suverenlik sahələrinin daralması dövlətlərin qlobal ideologiyaya uyğun olaraq dəyişəcəyini açıq şəkildə göstərir. Qloballaşma ilə birlikdə NATO, BMT, ÜTT və BVF kimi beynəlxalq təşkilatlar dövlətin suverenliyini pozarkən, çoxmillətli şirkətlər bunu bölüşürlər. Çoxmillətli şirkətlərin qlobal bazarda payı günbəgün artır. Somelə görə, "Çoxmillətli" və ya "Transmilli" şirkətlərin dövlətlərə və millətlərə qarşı bitərəf olduqları düşünülür. Lakin bu şirkətlərin sahiblərinin və şirkətlərin tədqiqat və inkişaf etdirmə fəaliyyətlərini, istehsal və qazanclarını inkişaf etmiş ölkələrdə topladığı üçün bu şirkətləri milli iqtisadiyyatların nümunəsi kimi görmək lazımdır. İnkişaf etmiş ölkələrin və bu mənada qloballaşmanı şərtləndirən böyük şirkətlərin dünyanın az sayda zəngin inkişaf etmiş dövlətinin təşkilatı olduğunu söyləmək olar. Ölkələr arasında iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiyanı artıran və millətlərin suverenliyi ilə bağlı ciddi dəyişiklikləri nəzərdə tutan qloballaşma ilə milli strukturlar və qurumlar hədəf alındı və dövlətləri inhisarçılıqlarını itirməyə başladılar. Bu mənada əvvəllər milli dövlətin məsuliyyətində olan təhlükəsizlik, iqtisadi idarəetmə, rifah, ekoloji problemlər, narkotik ticarəti, terrorizm, epidemiyalar və insan hüquqları kimi bir çox sahə indi böyük ölçüdə BMT, BVF, Dünya Bankı və NATO. Beynəlxalq təşkilatlar və ya regional siyasi və iqtisadi birliklər (Avropa Şurası, Avropa Mərkəzi Bankı kimi) əsasında koordinasiya edilir. Əslində, TMSŞ meydana çıxması daha böyük bir bazar payı qazanmağa çalışan ticarət kapitalizmi ilə sıx əlaqədardır. Unutmamaq lazımdır ki, gündəlik iş vaxtını çox aşağı əmək haqqı ilə on altı saata qədər artıran 'vəhşi kapitalizm' TMSŞ çətiri altında tətbiq olunur. Bu səbəbdən, XV əsrin ikinci yarısında kapitalizmin mənafeyi naminə qurulan TMSŞ, kapitalizmin inkişaf etmiş bir mərhələsini təmsil edən qloballaşma siyasəti çərçivəsində bir transformasiya keçdiyi iddia edilir. Əslində, Habermas, qloballaşmanın davam etməsinin TMSŞ varlığına və gücünə bağlı olduğunu və transmilli şirkətlərin güclü dövlət qurumları olmadan fəaliyyət göstərə bilməyəcəyini, təhlükəsizliyini təmin edə bilməyəcəyini, rəqabət apardığını bildirir. Güclü dövlət quruluşlarının kapitalizmin zəmanəti, yaşayış sahəsi və böyük mənfəət əldə etmələri üçün əvəzolunmaz olduğunu söyləyir. Fikrimizcə,

qloballaşma prosesi milli dövlətlərin ləğvini deyil, bu prosesə uyğun bir inkişafı hədəfləyir. Hər halda Habermas məqaləsinin başqa bir hissəsində “müasir kapitalizm dövlət strukturlarının hansı kimliyə və ideologiyaya sahib olduğuna baxmır, heç bir dövlət qurumunun totalitar, faşist, teokratiya və ya demokratiya ilə idarə olunması vacib deyil. Öz qanunlarına sahib olan bu sistem üçün yeganə ortaq amil mövcud dövlət quruluşunun fəaliyyət göstərməsi, qanunları və qurumları sayəsində kapitalizmin rahat dövriyyəsinə və daxili bazarda sərbədsiz qazanc yığmasını qarşısını almasıdır”. Əslində, qloballaşma prosesinin, kapitalın sərbəst hərəkətinin qarşısını alan və bürokratiyanı məhdudlaşdıran dövlət təşkilatlarına istiqamətləndirdiyini və beynəlxalq kapitalın TMSŞ- in müqaviməti ilə üzləşmədən birtərəfli qlobal bazarlara çıxmasını təmin etdiyini ifadə edir. Milli problemlər və qlobal hadisələr arasındakı müəyyən sərhədlər aradan qalxdığından və ölkələr qlobal hadisələr və inkişafıdan qaçılmaz olaraq təsirləndiyindən, prosesin qlobal problemlərlə qarşılaşma ehtimalı azdır . Bu müddətdə dövlət suverenliyi mütləq suverenlikdən qeydə alınmış suverenliyə çevrildi. Məsələn, beynəlxalq məhkəmələrdə cinayətkarların mühakimə olunması kimi məsələlər, dövlətin öz vətəndaşlarına olan təzyiqini məhdudlaşdırdı və dövlətin cəmiyyətdəki ən yüksək və son səlahiyyət mənbəyi olduğu ənənəvi suverenlik anlayışını üstələdi. Həqiqətən, dövlətlərin qlobal iqtisadi və siyasi problemləri həll etmək üçün yetərli deyildir və bu dərəcədə suveren hüquqlarını bu problemləri həll etmək üçün yaradılan beynəlxalq qurumlara ötürürlər. Siniflər və qruplar arasındakı münasibətlər qloballaşma prosesindən əvvəl millətlər tərəfindən tənzimləndiyi halda, yeni, millətlərarası prosesdə, dövlət kapitalizmin təşkilatçı təməli olmaqdan çıxdı və qlobal sinif formalaşması dünyanı getdikcə qlobal olaraq bölündü. Kapitalist sistem, formalaşan yeni nizama uyğun olaraq qlobal siyasətlərə uyğunlaşa bilməyən millət dövlətləri dəyişdirir. Çoxmillətli şirkətlər sürətlə təhlükəli texnoloji fəaliyyətlərini az inkişaf etmiş dövlətlərə tanıtırlar. Ölkələr çoxmillətli şirkətlərin iş və verdikləri digər iqtisadi və sosial faydalar üçün fəaliyyətlərini alqışlayır, lakin çoxmillətli şirkətlərin fəaliyyətləri çox vaxt istismarçı, zərərli və vicdansız olur. Qloballaşma, kapitalın ölkələrə asanlıqla daxil olmasını təmin edəcək tənzimləmələr tələb

etdiyindən, bu qaydaları edən millət dövlətlərinin işçilərin sağlamlığı və təhlükəsizliyi və təbii qaynaqların istismarı ilə bağlı qaydalarda bir qədər çevik davranması qaçılmazdır. Bu, müəllifin də qeyd etdiyi kimi, kapital axınına icazə vermək üçün çoxmillətli şirkətlərə qarşı suverenliyindən bir qədər imtina etməli olan dövlətlərin bu şirkətləri işçilərin sağlamlığı, təhlükəsizliyi və təbii ehtiyatlarını tənzimləməsinə təmin edəcəkdir. Qloballaşmanın həlli bir tənqidi aşağıdakı kimi gətirir; “Qloballaşma hər bazarda eyni şəkildə tətbiq olunmur. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələr kapitalın mümkün qədər qloballaşmasını təşviq etsələr də, əməyin qloballaşmasına qarşı çıxırlar ”. Xüsusilə tekstil və bəzi qida məhsullarının rəqabətində nisbi üstünlüklərə sahib olan inkişaf etməkdə olan ölkələr, inkişaf etmiş kapitalist ölkələr tərəfindən öz istehsalçıları qorumaq üçün müxtəlif maneələr tətbiq etməklə, inkişaf etmiş ölkələrə mallarda bacardıqları qədər sərbəstlik və açıqlıq tətbiq edirlər. (Seyfettin ASLAN. 2020).

Qloballaşma tərəfdarları üçün qloballaşma əlverişsiz olduqları bazarlarda mənfi vəziyyəti ifadə edərkən, qloballaşma üstünlük verdikləri bazarlarda müsbət qəbul edilir. Bu vəziyyət inkişaf etmiş ölkələrin bazar paylarını artırmaq və qazanclarını artırmaq üçün qloballaşmadan istifadə etdikləri iddialarını gücləndirir. Digər tərəfdən AB, NATO, BVF, Dünya Bankı və ÜTT hakim siniflərin icra komitəsi kimi işləyir və onların tətbiq etdiyi mədəniyyət, siyasət və dəyər sistemini tətbiq etməyənlər terrorçu sayılır. Bu təşkilatlar beynəlxalq platformada inkişaf etmiş ölkələrin təmsilçiləri kimi çıxış etdikləri üçün global siyasət həyata keçirmək istəməyən ölkələrin müxtəlif problemlərlə qarşılaşacağı məlumdur. Beynəlxalq kapital, dünya miqyasında istehsal dizayn edərək, hər şərtə qətiyyətli olma, qurduğu qaydalara tabe olmayanları cəzalandırmaq və suverenliyini hər cür güc və təzyiqlə tətbiq etmək strategiyasını izləyir. Bu, demokratiyanın bazar nizamının funksionallığını azaltdığı yeni bir tərifə səbəb olur. Başqa sözlə, "suverenlik qeyd-şərtsiz millətə məxsusdur" əvəzinə, "suverenlik qeyd-şərtsiz beynəlxalq kapitalla məxsusdur" prinsipi üstünlük təşkil edir. Əslində müstəmləkəçilik kimi fəvqəladə şiddətə söykənən və millət dövlətindən asılı olmayaraq hərəkət edən qloballaşma prosesinin azadlığı, insan haqlarını və demokratiyanı təşviq edəcəyini iddia etmək

çox çətindir. Heç bir ölkə yoxsulluqdan sürətli bir keçidi yaratmadan davam etdirə bilmədi. Bu müddət, kənd təsərrüfatının daha yüksək məhsuldarlıq sayəsində qida, işçi qüvvəsi və hətta bu müddətə qənaət təmin etdiyi müvəffəq bir struktura çevrilməsini əhatə edir. Dinamik bir kənd təsərrüfatı kənd yerlərində əmək məhsuldarlığını artırır, iqtisadiyyatı, maaşları artırır və mütləq yoxsulluğun ən pis ölçülərini tədricən aradan qaldırır. Paradoksal olaraq, proses həm də nisbi əhəmiyyətinin azalmasına səbəb olur, sənaye və xidmət sektorları daha da böyüdükcə kənd təsərrüfatını ümumi iqtisadiyyata sürətlə, qismən modernləşən kənd təsərrüfatından və kənd işçilərinin miqراسiyasından gələn stimulye sayəsində inkişaf edir. İqtisadi inkişafda kənd təsərrüfatının bu tarixi roluna baxmayaraq, həm akademik, həm də donor icmalar, 1980-ci illərin ortalarından əsas kənd təsərrüfatı sektoruna marağını itirdi. 1995-ci ildə qəbul edilmiş və tətbiq olunan "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Qanunu, 19 aprel 2005-ci ildə bəzi dəyişikliklərlə yenidən Azərbaycan Milli Məclisi qəbul edildi. Sözügedən qanun xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına təşviq edilməsini, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin və əməkdaşlığın inkişafı və investisiyaların təmin edilməsi məsələləri daxil edilmişdir. 1994-cü ildən bəri Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici kapital axını başladı. Xarici kapitalın ölkəyə axınını təmin etmək üçün 1994-1997-ci illərdə həyata keçirilən qanuni və inzibati qaydalar nəticəsində təmin olundu. Xüsusilə zəngin neft və təbii qaz ehtiyatları ilk illərdə digər sektorlarda artmağa yönələn xarici kapitallı şirkətlər, 1996-1997-ci illərdə Azərbaycanda izləndi və iqtisadi sabitlik təmin edildi. Bir çox səbəblərdən 1997-ci ildə istehsal üçün yatırımlar olunmadı. Azərbaycanda xarici investisiyanın tam hüquqi təminatı, Xarici investisiya dövlət zəmanəti haqqında qanunu və beynəlxalq müqavilələrlə təmin olunması üçün zəmin yaratdı. Azərbaycan hökumətinin qanunvericiliyinə və səlahiyyətli orqanların normativ aktlarına uyğun olaraq xarici kapitalın cəlbi üçün stimulye yaradıldı. Bu normativ aktlarla xarici investorlar üçün qanuni bir əsas hazırlanmışdır. Qanunla xarici hüquqi şəxslərə, xarici vətəndaşlara və xarici ölkələr Azərbaycan Respublikasının daimi vətəndaşlarına, xarici dövlətlərə, beynəlxalq təşkilatların xarici sərmayəçisi kimi

Azərbaycana sərmayə qoymasına icazə verilmişdir. Xarici investorlar aşağıdakı şərtlərlə yatırım edə bilirlər:

- Azərbaycan Respublikasının fiziki və hüquqi şəxsləri tərəfindən tərəfdaşlıq payı ilə müəssisələrdə iştirak;

- Tamamilə xarici investorlara məxsus bir müəssisənin yaradılması ilə;

- Müəssisələrin, əmlak komplekslərinin, binaların, səhmlərin ortaqlıq payları xarici investor Azərbaycandan göndərilən sənədlər və digər dəyərli sənədlər digər dövlətin qanunlarına uyğun olaraq əldə etməklə;

- Torpaq və yeraltı sərvətlərdən istifadə hüququ və digər mülkiyyət hüquqları alınması ilə;

- Azərbaycan Respublikasının fiziki və hüquqi şəxsləri və xarici investorlar məsələləri nəzərə alan müqavilələr bağlamaqla.

Mövcud qanunvericiliyə görə yerli və xarici kapital ümumiyyətlə bərabər rəftara məruz qalır. Xarici investisiyalar Azərbaycan Respublikasının xalqına və dövlətinə zərər verilməsi istisna olmaqla, mənimsənilə və ələ keçirilə bilməz. İndiyə qədər Azərbaycanda xarici kapital qoyuluşu ilə əlaqədar təşviq prosesi olmamışdır və dövlətin yanaşması elədir ki, bu məsələdə şübhə və tərəddüd yoxdur. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici investorlar, bu ölkənin vətəndaşları kimi ticarət mübahisələrində məhkəmələrə müraciət edə bilirlər. Azərbaycanda dövlət investisiyaları qoyulacaq nağd və ya kredit şəklində olması üçün heç bir təşviq yoxdur. Verilən təşviqlər ümumi xarakter daşıyır. Yuxarıda göstərilən xarici kapital qoyuluşlarına aşağıdakı imkanlar təqdim olunur.

- İxrac olunan malların ixrac lisenziyasından azad olunması;

- Yeni avadanlıqların qiymətini vergidən azad olunması;

- İnvestisiya ilə əlaqəli maşın və avadanlıqların idxalı üçün gömrük ödənişlərindən azad edilməsi.

- İşə götürülən xarici personalın öz istifadəsi üçün gətirilməsi;

Malların idxalı üçün gömrük vergisindən azadolma dedikdə ümumiyyətlə Azərbaycanda qeydiyyatdan keçən bütün xarici müəssisələr vergi ödənişlərini vaxtında ödəməlidir. Bütün qanuni müəssisələr Azərbaycanda ticarət fəaliyyətdən

əldə etdikləri qazancdan vergi ödəməyə borcludurlar. (Elşen Ahmedov, Danışman, Yrd. Doç. Dr. Şevket Kudret Sayın, 2006).

III FƏSİL. TRANSMİLLİLƏŞMƏNİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Transmilli korporasiyalar, Transmilli Banklar və digər global bazar strukturlarının milli iqtisadiyyatda iştirakının əsas parametrləri və xüsusiyyətləri

TMK-lar üçün bir çox təriflər verilmişdir, lakin bu təriflər təşkilatların qiyabında olsa təsəvvür yaratmaq üçün kifayət deyil. Ümumiyyətlə TMK-lar kapitalının bir hissəsini başqa bir ölkəyə yatırma qabiliyyətinə sahib olan adla tanınır. TMK-ların ən ümumi xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi sadalana bilər:

- a- Bir çox ölkədəki iqtisadi fəaliyyət,
- b- Şirkət satışının və gəlirinin əsas hissəsi xarici mənbələrdən əldə etməsi,
- c- şirkətin əsas ölkə xaricində bir fabriki, filialı və ya ofisi olması
- d- şirkətin universal ölçü qaydaları və idarəetmə təcrübələrinin olması

Normal bir şirkətin çoxmillətli bir şirkət halına gəlməsi üçün bir neçə ümumi mərhələdən keçməlidir.

1- Xarici müəssisələr, şirkətlər və ya hökumətlərlə barter və ya ixrac yolu ilə ticarət etməyə başlamaq;

2- Malların ticarəti ilə yanaşı texnologiyanın idxalına və ya ixracına başlamaq;

3- Xaricdə iqtisadi fəaliyyətlərə investisiya qoymağa başlamaq (fabrik qurmaq, montaj xətti tikmək, öz lisenziyası əsasında inşaat icazəsi vermək və ...);

4- Şirkətin universal istiqaməti və xarici ölkələrə investisiyaların artırılması;

5- Kütləvi istehsalla xaricdəki istehlakçıların tələblərinə uyğun olaraq dəyişikliyə məruz qalmaq;

6- Xarici kapitalın şirkətin kapitalında iştirakının qəbul edilməsi və səhmlərin xaricilərə satılması;

TMK-nın digər ölkələrdəki fəaliyyətlərinin əsas məqsədi mənfəətini daha da artırmaqdır. Bu qazanc iki əsas yolla əldə edilir.

a- Başqa bir ölkənin ucuz işçi qüvvəsi və xammalından istifadə edərək istehsal xərclərini azaltmaq və mənfəətini artırmaq.

b- İkinci ölkənin istehlak bazarı imkanlarından istifadə etmək

Birinci və ikinci ölkələrdə istehsal xərcləri eynidirsə, bir çox məsələlərdə ixracat və digər xərclər səbəbi ilə, ikinci ölkə bazarına çatmaq üçün TMK-lar ikinci ölkədə istehsal şöbələri yaratmağa başlayır. "Beynəlxalq Şirkət" (Çoxmillətli korporasiya) anlayışı ikinci dünya müharibəsindən sonra ortaya çıxdı. Bu konsepsiya, Business Week jurnalının xüsusi əlavəsində dərc olunan "Beynəlxalq Şirkətlər başladı" sözü ilə geniş yayılmışdır. Lakin beynəlxalq şirkətlərin dünya iqtisadiyyatındakı təsiri yenidən Merkantilizm dövrünə qayıdır. Gümüş və qızıl kimi dəyərli qaynaqlara çatmağın əhəmiyyəti, o dövrün Portuqaliya, İspaniya, Hollandiya, Fransa və İngiltərə kimi güclü dövlətləri müstəmləkə ölkələrinin təbii sərvətlərini öz ölkələrinə daşımaq üçün yeni şirkətlər yaratmağa vadar etdi. Bu ölkələrin gücünün artması və ticarət şirkətlərinin yaradılması ilə bu ölkələrin fabrikələrində istehsal olunan məhsullar müstəmləkələrin bazarına çıxarıldı və müstəmləkə ölkələrinin yeraltı sərvətləri bunun müqabilində müstəmləkə dövlətlərinə daşındı. Bu mübadilə günümüzün Beynəlxalq Şirkətlərinin "ana şirkətləri" vasitəsi ilə həyata keçirildi. Bu şirkətlərdən ən əhəmiyyətli olanı East Indian Kompani və Royal African-ı göstərə bilərik. Ümumi olaraq, TMK-lar mərkəzləri bir ölkədə və yalnız digər xarici ölkələrdə istehsalla bağlı olan və məhsullarını müxtəlif qurum və təşkilatlar vasitəsilə istehsal edən və satan nəhəng şirkətlər olaraq başa düşülür. Sənaye inqilabı ilə TMK-ların işi özünəməxsus bir istiqamət tapdı. Bu şirkətlər, ölkədəki böyük bankların köməyi ilə az inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarını təqib edirdilər. TMK-lar konsepsiyası yarandığı gündən bəri müxtəlif adlarla adlandırılmışdır. "Beynəlxalq Ticarət Quruluşu", "Beynəlxalq Qalereya", "Beynəlxalq Şirkətlər Qrupu", "Çoxmillətli Qalereya", "TMK-lar", "Beynəlxalq Ticarət Birlikləri", "Beynəlxalq Birləşmiş Qruplar" və hətta "Amerika Birləşmiş Ştatlarının Nəhəng Korporasiyası" kimi adlarla adlanırdı. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövr, beynəlxalq şirkətlərdə və dünya iqtisadiyyatında son dərəcə həssas bir dövr oldu. Çünki, Şərqi Asiya və Avropadakı müharibənin verdiyi zərər Amerikanın dünyadakı siyasi, hərbi və iqtisadi gücünü və nüfuzunu artırdı və Amerika şirkətlərinin sərmayə qoyması üçün imkanlar yaratmağa başladı. Bu

şirkətlər vasitəsi ilə Avropa, Latın Amerikas, Asiya və dünyanın digər bölgələrinə milyardlarla dollar sərmayə qoyuldu. Amerika şirkətləri dünyanın hər yerində fabriklər tikdilər və bu tendensiya 60-cı illərə qədər davam etdi. O dövrdə Amerikanın bütün iqtisadi fəaliyyətinin arxasında siyasi hədəflər tutulurdu. Bu məqsədlərin əksəriyyəti Avropada və dünyanın digər yerlərində "Təhlükə zonaları"nda kommunizmin iqtisadi inkişafının qarşısını almaq idi. 60-cı illərin birinci rübündən sonra digər Avropa ölkələri və xüsusən də İngiltərə yenidən köhnə siyasi və iqtisadi nüfuzunu qazandı və beynəlxalq şirkətlər vasitəsi ilə dünyanın digər ölkələrində filiallar quraraq mal və xidmətlər istehsal etməyə başladı. Böyük Britaniya və İngiltərə mənşəli beynəlxalq şirkətlərin dünyada misilsiz bir yeri və əhəmiyyəti var idi. Böyük Britaniyanın beynəlxalq şirkətlər üçün ikinci əsas ölkəyə çevrilməsinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır;

- Böyük Britaniya, birbaşa investisiyaların qoyulmasında kifayət qədər təcrübəyə və tarixi keçmişə sahib olmaqla, bu ölkəni digər dövlətlərdən daha təsirli etdi.

- Böyük Britaniya, Ortaq Rifah Ölkələri ilə əlaqələrini qoruyaraq, dövlətlərin bu istiqamətdə qorunmasından faydalandı və əvvəllər Böyük Britaniyanın müstəmləkələri olan ölkələrə sərmayə qoydu.

- Böyük Britaniya Amerikadan sonra ikinci böyük dəniz qüvvəsi idi. Bu, İngiltərənin təhlükə olduğu təqdirdə şirkətlərinin maraqlarını qoruya biləcəyini təmin etdi. Beləliklə, bütün bu amillər və digər amillər Böyük Britaniyanın birbaşa investisiya qoyuluşunda yardımçı oldu.

- Amerikanın kapital ixracatının artmasında yardımçı oldu. Qərbi Avropada başlayan iqtisadi yeniləmə, bu ölkələrin kapital ixracatının yenidən başlamasına və 1965-ci ildən sonra beynəlxalq şirkətlərin nəzərəcarpacaq dərəcədə irəliləməsinə səbəb oldu və Almaniya Federasiyası, İsveçrə, Hollandiya, Fransa, Belçika və İsveç birbaşa kapital ixrac edən lider ölkələrə çevrildi.

Yaponiya da 1960-cı illərdən sonra xaricdə sərmayə qoymağa başladı və bunun üçün ümumiyyətlə Asiya və Sakit Okeanın şərq bölgələrini sərmayə üçün ən uyğun bölgə olaraq seçdi. 60-cı illərin sonu və 70-ci illərin əvvəllərində beynəlxalq

şirkətlərin fəaliyyət tarixində dönüş nöqtəsi hesab olunur. Çünki sənayeləşmiş Qərbi ölkələrində beynəlxalq şirkətlərin sayı xeyli artmış və say baxımından 10 min şirkətə çatmışdır. Say baxımından lider şirkətlər Amerika şirkətləri, Böyük Britaniya, Almaniya, İsveçrə, Fransa və Holland şirkətləri idi. Əlbətdə ki, ölkələrin xarici kapitalla ehtiyacı təkcə İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı beynəlxalq şirkətlərin fəaliyyəti ilə deyil, həm də texnologiya, idarəetmə qabiliyyəti və marketinqdəki inkişafı məsələlərində təsirli rol oynadı. Digər tərəfdən, 1950-1960-cı illərdə millətçilik hisslərinin artması nəticəsində beynəlxalq şirkətlərə qarşı etirazlar başlandı. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bir çox insanlar, tələbələr, fəhlələr, fermerlər və işsiz tacirlər bu şirkətləri tənqid və etiraz etməyə başladılar. Ortaq inancların əksinə olaraq, beynəlxalq mənfəət sahibi, nəhəng və qeyri-milli şirkətlər, ölkələrin təbəçilərini meydana çıxararaq ev sahibi ölkələri ilə rəqabətlərində xalqlarını istismar edərək ələ keçirirdilər. Belə bir şəraitdə bir sıra tədqiqatçılar ictimaiyyətin maraqlandıran sualları araşdırmağa başladılar. "Rimond Vernon", 1977-ci ildə yayımlanan "Çoxmillətli" kitabında fikirlərini belə izah edir: "Sənayeləşmiş cəmiyyətlərdəki qanunsuzluqlar tamamilə çoxmillətli şirkətlərdə təcəssüm etdirilir." 1970-ci illərin əvvəllərində "Havard Prel Muter" adlı başqa bir iqtisadçı 1985-ci ilə qədər yalnız 200 və ya 300 böyük şirkətin kommunist olmayan istehsalçının dünya aktivlərinin təxminən yüzdə səksənini alacağını və nəticədə bu şirkətlərin ələ keçirəcəyini təxmin etmişdi. Bu cür mübahisələrin iqtisadçılar tərəfindən irəli sürülməsi inkişaf etməmiş ölkələrin gələcəyini sual altına qoydu. Buna görə, 1970 və 1980-ci illərdə ev sahibləri ölkələrində TMK-ların fəaliyyəti ilə bağlı mübahisəli və fərqli fikirlər bütün dünyada geniş yayılmışdır. Keçmişin əksinə olaraq, bu cür proqnozların reallaşması ilə bağlı narahatlıqlar TMK-ların perspektivində təsirini göstərdi və sonra azaldı. Buna baxmadan, bəzi mütəfəkkirlərin TMK-ların əhəmiyyəti və fəaliyyətinə dair müsbət baxışları bu istiqamətdəki həssaslıqlarını tərs hala gətirdi və "Vernon" düşüncəsinin əksinə olaraq, TMK-lar rifah, yaxşı gələcək və modernləşmənin simvolları kimi qəbul edildi. Beləliklə, bəzi dövlətlər bu düşüncə dəyişikliyinə təsiri altında bu şirkətlərlə işbirliyinə yönəldilər. TMK-ların fəaliyyəti yalnız ev sahibi ölkələrin iqtisadiyyatını

deyil, həm də sənayeləşmiş Qərb ölkələrini də əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu hissədə, mərkəzlərinin yerləşdiyi əsas ölkələrdə və ümumiyyətlə Qərb ölkələrində və xüsusən Amerikada TMK-ların mövqeyini və təsirini müzakirə etməyə çalışılır. Amerika Birləşmiş Ştatları yetmişinci və səksəninci illərdə xarici kapital təmin edən ən vacib ölkə olduğundan, TMK-ların bu ölkədəki mövqeyindən bəhs edək. Bu məsələni belə qiymətləndirmək istədiyimiz üçün əsas ölkələrdə və xüsusən Amerikada TMK-ların fəaliyyətini qarşılamaqdır. Bu tanışlıqdan sonra digər şirkətlərdə bu şirkətlərə ev sahibliyi edən inkişaf etməkdə olan ölkələrin (İEOÖ) TMK-nın mövqeyini və təsirlərini araşdırmağa davam edə biləcəyik. TMK-ların ən vacib xüsusiyyətlərindən biri bu şirkətlərin çoxunun böyük Qərb ölkələrinə məxsus olmasıdır. TMK-nın iş sahələrinin genişlənməsi Qərb ölkələrinin qlobal iqtisadiyyatda böyük rol oynaması ilə əlaqədardır. Böyük Qərb ölkələrinin iqtisadi gücü bu şirkətlərin iqtisadi fəaliyyətindən çox asılıdır və belə görünür ki, kapital köçürmələri onların milli iqtisadiyyatlarında çox zəruri bir amildir. Səksəninci illərdə ABŞ xarici birbaşa kapitalın ən vacib mənbəyi idi və bu ölkədən sonra Yaponiya, Almaniya Federativ Respublikası, Böyük Britaniya, İsveçrə, Hollandiya, Kanada və Fransa birbaşa kapitalın ümumi mənbələrini yaratdılar. Kiçik sənaye ölkələri də kapital ixracatlarını artırmağa başladılar və hətta ticarət profisiti olan bəziləri bu sahədə özlərinə yer tapmışlar. (İskandinaviya ölkələri də bu baxımdan kapital ixrac edən ölkələr arasında idi və ixracatını artırmağı bacardı. İqtisadi inkişafa nail olmaq bütün inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ən yüksək hədəfdir və demək olar ki, bütün dövlətlər bu vacib hədəflərə çatmaq üçün daxili və xarici siyasətini bu istiqamətdə yönəldilər. İnkişaf və yoxsulluqun aradan qaldırılması inkişaf ehtiyacını milli bir hədəf halına gətirmişdir. İqtisadi inkişafda təbii ehtiyatlar, kapital, idarəetmə təcrübəsi, texnologiya və mütəxəssis işçi qüvvəsi kimi amillər dayanır və inkişaf etməkdə olan ölkələr iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün iki əsas metoddan istifadə etməyə başladılar.

1- Daxili mənbələrdən istifadə edərək çox yavaş, lakin davamlı inkişaf etməyi və etibarlı infrastruktur yaradmağı və uyğun siyasətlərdən faydalanmaları şərti ilə inkişafın təməlini qoymağı hədəflədilər.

2- Gündəlik texnologiya, xarici kapital və idarəetmə təcrübəsindən istifadə edərək daxili mənbələrin yanında xarici mənbələrdən də istifadə edərək daha da inkişaf etməyi planlaşdırdılar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyəti özləri üçün çox yüksək iqtisadi inkişaf hədəflərini müəyyənləşdirirlər. Bu səbəbdən yalnız daxili mənbələrdən istifadə edərək istədikləri inkişafa nail olmaq istəmirlər, xarici texnologiyalardan faydalanmadan hədəflədikləri inkişafa çatmaq istəyirdilər. Beləliklə, ölkənin kapital ehtiyacı artır və ixrac üçün yeni mənbələri yoxdursa, kapital və əsas malların idxalına olan ehtiyac artmağa başladı. Göstərilən inkişaf məsafəsini qət etməyin iki ümumi yolu var idi.

1- Daxili istehlakı azaltmaq və mənbələri yenidən bölüşdürməklə ölkə ixracatını artırmaq.

2- Balansı qorumaq və xarici ölkələrə ödənişləri tarazlaşdırmaq və kapitalın idxalı üçün lazım olan xarici valyutanı təmin etmək üçün xarici kapitalın daxil olmasını asanlaşdırmaq üçün müvafiq zəmin hazırlamaq.

TMK-lar üçün ev sahibi ölkəni seçmək çox həssas bir məsələdir, çünki hər hansı bir səhv seçim onları gəlir əldə etmək bir yana, kapitallarının böyük bir hissəsini itirmə riski altına sala bilər. Bu şirkətlər, təhlükə nisbətini ölçmək və əldə ediləcək mənfəət miqdarını təyin etmək üçün xarici ölkələrə investisiya qoymadan əvvəl dərin araşdırmalar aparırdılar. Bəzən, eyni zamanda, bir ölkənin fərqli iqtisadi sahələrində araşdırmalar aparılır və nəticədə bir ölkə və ən risksiz və ən gəlirli sahələrdən biri seçilirdi. Bu seçkiyə ev sahibliyi edəcək ölkənin siyasi sabitliyi, iqtisadi inkişafı, inflyasiya, büdcə kəsiri, məhkəmə təhlükəsizliyi, işçi qüvvəsi nisbəti, əcnəbilərə qarşı münasibət, kapitalın qayıtma xüsusiyyəti, radikal partiyaların gücü, dini ayrışkınlıq, milli və irqi xüsusiyyətlər, şəhərləşmə nisbəti, savadlılıq səviyyəsi və onlarla digər vacib amillər qiymətləndirilir. Qərbi ölkələrinin əksəriyyətində, böyük miqdarda pul qarşılığında digər ölkələrin mövqeyini və vəziyyətini və TMK ilə münasibətlərini qiymətləndirmək üçün özəl şirkətlər quruldu. Bu şirkətlər ölkələrin sosial, iqtisadi, siyasi, hərbi və mədəni vəziyyətlərini qiymətləndirir. Bu cür qiymətləndirmələr ildən-ilə dəyişir və fərqli dəyişikliklərlə

müxtəlif ölkələrdə araşdırma aparır. Bu mövzuda düzgün araşdırma o qədər vacibdir ki, tez-tez köhnə və təcrübəli siyasətçilərdən istifadəni zəruri edir. Məsələn, keçmiş ABŞ dövlət katibi Henri Kesencer hazırda bu qiymətləndirmə şirkətlərindən birinin direktorudur. TMK-lar, adətən iqtisadi seçimlərini, mənfəət və risk nisbətlerini nəzərə alaraq, ölkə seçimi ilə bağlı lazımi araşdırmaları etdikdən sonra sözügedən ölkədə işləmək üçün aşağıdakı üsullardan birini seçirlər.

a - Satış və satış büroları quraraq birbaşa və dolayı yolla malların idxalı və ixracını həyata keçirir;

b - Dövlət və ya özəl şirkətlər tərəfindən satışa təqdim olunan istiqrazlar və ya digər qiymətli kağızların alınması və onların zəmanətli qazanclarının əldə edilməsinə investisiya qoyur;

c - İstehsal lisenziyası verərək bir şirkət, əsas şirkətin istehsal texnikaları və biliklərindən və ticarət adından istifadə edərək, əsas şirkətə bunun müqabilində əldə etdiyi mənfəətin sabit bir hissəsini ödəyir. Bu müqavilələrdə malların istehsalı və marketinqi yerli şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir;

d - istehsal müqaviləsi; Bu şəkildə yerli şirkət, istehsal əsnasında ana şirkətin və müəssisələrinin texniki biliklərindən və ticarət adından istifadə edərək məhsul istehsalına başlayır. Əsas şirkət məhsulların marketinqini öz üzərinə götürür. Beləliklə, TMK-lar istehsal və nəqliyyat xərclərinə qənaət edərək digər ölkələrin istehlak bazarına gömrük məhdudiyyətləri ilə çatmaq imkanı əldə edirlər.

e - Müqaviləli layihələr bağlanan müqaviləyə əsasən, TMK-lar sənaye layihələrini başa çatdırmaq, işçi qüvvəsini yetişdirmək, əsas təşkilatlar yaratmaq və s. fəaliyyətlərlə mövcud müqavilə əsasında bir faiz və ya bir miqdar haqq alır;

f - Montaj xətlərinin yaradılması və bu məsələlərdə hazırlanan hissələr ana şirkətin xaricindədir və şirkətin filialında yığılır. TMK-lar qəbul edən ölkədə montaj xətlərinin çəkilməsi məqsədi ev sahibi ölkənin ucuz işçi qüvvəsindən faydalanır, idxal maneələrini aşır, üçüncü dünya istehlak bazarına çıxır;.

g- Birbaşa və ya digər şirkətlərin iştirakı ilə istehsal fabriklərinin yaradılması ilə TMK, ev sahibliyi etdiyi ölkədəki sabit kapitalı sayəsində iqtisadi bir gücə

çevrilir və bunun müqabilində ölkədəki dəyişikliklərə qarşı həssaslığı artır və beləliklə zərər və risk dərəcələri artır.

TMK-lər istehsal sahələri və fabriklər tikmək üçün aşağıdakı fərqli metodlardan istifadə edirlər.

1- Paralel inkişaf. Bu baxımdan şirkət, ev sahibliyi etdiyi ölkədə simulyasiya edərək ana şirkətin markasından faydalanır. Məsələn, VolksVagen şirkəti Braziliyada avtomobil istehsalına başlayır və yerli bir marka adı istifadə edir.

2- Şaquli inkişaf. Bu formada məhsulun hissələri ev sahibi ölkədə hazırlanır. Məsələn, avtomobil sənayesində daha bahalı işçi qüvvəsi tələb edən hissələrin istehsalı ucuz işçi qüvvəsi olan İEOÖ-də hazırlanır.

3- İntegrasiya olunmuş inkişaf. Bu tip inkişaf metodunda TMK-lar fərqli fəaliyyətə malik geniş miqyaslı təşkilatlar quraraq işləyirlər. Məsələn, neft-kimya sənayesində TMK-ların iqtisadi təsirlərini dəqiq proqnozlaşdırmaq çox çətindir, çünki bu təsirlər müxtəlif iqtisadi seqmentlərdə və fərqli ölkələrdə bəzən əksinə olmuşdur. Bu bölmə təsirlərdən bəzilərini araşdırmağa çalışdı. Ümumiyyətlə, müsbət və mənfi təsirləri qərəzsiz araşdırmaq üçün səylər göstərilmişdir. TMK-ların inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına təsirləri nəzərə alınır və bunlardan iqtisadi böyüməni və ÜDM-in artmasını, istehsal sənayesində istehsalın artmasını və ixrac üçün yeni bazarların tapılmasını hesablaya bilərik. TMK-ların inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına təsirləri nəzərə alınır. Müvafiq texnologiyadan istifadə edilməməsi, beləliklə İEO-lərin zəhmətkeş işçi qüvvəsində işsizlik səviyyəsinin artırılması, müxtəlif formalarda iqtisadi asılılıq, pul sistemi və inflyasiya ortaya çıxması ilə və TMK-ların rəqabətə qarşı təsirləri ortaya çıxır.

Ümumiyyətlə, ev sahibi ölkələrin TMK-larla iş birliyindən hədəfləri bunlardır.

1- Ölkədə olmayan və müasir standartlara cavab verən qabaqcıl texnologiya əldə etmək.

2- Xarici birbaşa investisiya mühitinin təşviqi ilə xarici maliyyə mənbələri əldə etmək.

3- Təcrübəli və səmərəli iş və mütəxəssis işçi qüvvəsi əldə etmək.

4- İxracat və yeni bazarlar tapmaq baxımından TMK-ların imkanlarından faydalanmaq.

Geniş mənada inkişaf elementi olaraq görülən texnologiya insan və təbiət üçün yaradılan elmi biliklərin bütün məqsədlərini əhatə edir. Beləliklə, texnologiyanın funksiyası insanların mövcud istedadlarından ən yaxşı şəkildə istifadə etmək və mövcud olmayan istedadları və bəzi çatışmazlıqları əvəz etmək, insanı iqtisadi elementlər arasında əsas gücə çevirməkdir. Transmilli şirkətlərin mülkiyyət üstünlükləri də yeni dünya düzənində xarici birbaşa investisiyalarla dəyişir. Logistika və bazar tələblərinə uyğun sürətli ixtiralar və yeni texnologiyaların inkişafı əvvəlkindən daha vacib oldu. Buna görə, transmilli şirkətlər ixtiraları və texniki dəyişiklikləri daha yaxşı idarə etmək üçün təchizatçılar, alıcılar və rəqiblərlə münasibətlərini dəyişdirməli oldular. Buna nail olmaq üçün elm, texnologiya və informasiya qurumları ilə daha sıx əlaqədə olmaları lazım olduğunu düşündülər. Və Transmilli şirkətlər texnologiyaları və təcrübələrini fərqli ölkələrə yaymaq üçün davamlı investisiyalar dəvət edən yeni regionlara daxil olurlar. Texniki tərəqqi və inkişaf əhəmiyyətli tədqiqat və inkişaf xərcləri tələb edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə kapital yığımları az olduğu üçün texnoloji inkişaf tempi zəifdir. Bu hallarda dövlətlərin üzərinə böyük vəzifələr düşür və texnoloji inkişafa töhfə verirlər. Beləliklə, texnoloji yeniliklər azaldılmış xərclərlə çoxmillətli və transmilli şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir. İEÖ- lər, İESÖ- ləri və TMK-ların əlində olan bu texnoloji üstünlüyü ölkələrinə cəlb etmək üçün iki yoldan istifadə edirlər.

□ Texniki məlumat lisenziyası müqavilələri, texniki nəşrlər, ticarət texniki yardım proqramları və digər rabitə vasitələri ilə,

□ Xüsusilə xarici kapital şirkətlərinin qoyduğu birbaşa investisiyalar sayəsində şirkətin özü tərəfindən investisiya qoyulmuş ölkəyə yenilik gətirmək yolu ilə. (Prof. Dr. Alaattin Kiziltan. 2014).

3.2. Milli iqtisadiyyatda transmilliləşmənin doğurduğu təsirlər və onların dərinləşməsi istiqamətləri

TMK- ların iqtisadi təsirlərini dəqiq olaraq proqnozlaşdırmaq çox çətindir. Fərqli iqtisadi seqmentlərdə və fərqli ölkələrdə bu təsirlər fərqli, bəzən əksinə olmuşdur. Ümumiyyətlə, müsbət və mənfi təsirləri mühakimələrdən kənarında birlikdə araşdırmaq əzmkarlıq tələb edir. TMK- ların ev sahibliyi edəcək ölkələrin iqtisadiyyatına təsirləri iqtisadi böyümə, ÜDM-də artım və istehsal olduğunu nəzərə alınaraq sənayedə istehsalın artması və bu ölkələr tərəfindən mal ixracı üçün yeni bazarlar tapmağı saya bilərik. TMK- ların iqtisadiyyata təsiri nəzərə alınaraq uyğun texnologiyadan istifadə edilmir və bu səbəbdən inkişaf etməkdə olan ölkələrin çalışqan işçi qüvvəsində işsizlik nisbətindəki artım, müxtəlif yollarla iqtisadi asılılıq, pul sistemindəki pozğunluqlar və inflyasiyanın formalaşması, kapital mənfəətinin və TMK- ların xaric olması effektlərini yaradır. Ümumiyyətlə, ev sahibliyi edən ölkələrin TMK- ların əməkdaşlıqdan məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1- Ölkədə olmayan və müasir yeniliklərə cavab verən qabaqcıl texnologiya əldə etmək.
- 2- Xarici birbaşa investisiya mühitini və xarici maliyyə mənbələri əldə etmək.
- 3- Təcrübəli və səmərəli iş və mütəxəssis işçi qüvvəsi əldə etmək.
- 4- TMK- ların ixracat və yeni bazarlar tapmaq imkanları faydalanmaq.

TMK- ların digər ölkələrdə apardıqları iqtisadi işlərin məqsədi daha çox qazanc əldə etməkdir. Bir çox iqtisadçı, inkişaf etməkdə olan ölkələrin TMK- lar ilə əlaqələrində aşağıdakı dörd fərziyyədən istifadə olunduğunu qeyd etmək lazımdır:

a- TMK qazancını maksimum dərəcədə artırmağa çalışır və bunun üçün hər cür şansdan istifadə etməyə hazırdır. Bu vəziyyətdə ev sahibi ölkənin milli maraqları risk altındadır. b- Ev sahibliyi edən ölkə, nəzarət siyasətləri ilə TMK-nın mənfəət miqdarını təyin edir şirkətə təzyiq göstərməklə öz texnologiyasından, işindən, kapitalından və milli iqtisadiyyat naminə bazar tapmaq üçün imkanlarından istifadə edir. Bununla birlikdə şirkət üçün uyğun bir qazanc təmin edilmir. Bu vəziyyətdə TMK öz qazancını digər ölkələrdə daha yaxşı fürsət və daha yaxşı mənfəət əldə

etmək ümidi ilə fəaliyyətini dayandıracaq və müəssisələrini başqa ölkəyə köçürəcəkdir.

c- TMK mənfəətini maksimuma çatdırmaq üçün ev sahibliyi kimi maraqlarını qorumağa çalışır. Mövcud mübahisədə iki tərəfin ortaqlığı sona çatır, şirkətin fəaliyyəti

dayandırılır və hər iki tərəf də bir çox imkanlar yaranır.

d- Ev sahibliyi edən ölkə, şirkətin maraqlarını nəzərə alaraq məqbul bir qazanc axtarır və dövlət olaraq investisiya üçün təşviq yaradır.

Milli iqtisadiyyat əvvəllər əldə etmək mümkün olmayan yeni imkanları tapır. Bütün bu hallarda TMK-nın işi, ev sahibliyi edən ölkə iqtisadiyyatına müsbət və mənfəətli nəticələr yaradır. Münasibətlər Qərbi Avropa ölkələrində və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sənaye inqilabı zamanı ortaya çıxdı, İngiltərədən başlayaraq ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr inkişaf etdi. Birinci Dünya müharibəsindən əvvəlki dövrdə kapital, təbii ehtiyatlar və əhali nisbətən az olduğu ərazilərdən daha sıx olduğu bölgələrə axın etdi və bu axın 19-cu əsrdə maksimum həddə çatdı. On səkkizci əsrdə İngiltərə, müstəmləkələrdə qoyduğu investisiyalar xarici kapital qoyuluşlarının başlanğıcı demək idi. Sənaye inqilabı nəticəsində xüsusilə qərbdəki sənayeləşən ölkələrdə sürətli kapital yığılımı böyük şirkətlər daha çox mənfəət təmin edəcək investisiya sahələri axtarmasına səbəb oldu. Bu investisiya sahələri Avropa sənayesi üçün lazım olan xammal təmin edəcək təbii qaynaqları ilə ucuz xammal və işçi qüvvəsi ilə təmin edir. 1914-cü ildən sonra beynəlxalq kapitalın hərəkəti sənaye bölgüsündə və quruluşunda ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Birinci Dünya müharibəsindən sonra kapital qoyuluşu baxımından yeni bir lider ölkə meydana gəldi. ABŞ artıq birincisi deyil və borc verən Avropa, borc verəndən borcalana çevrildi. Bununla birlikdə, 1929-30-cu illərdəki Dünya İqtisadi böhranı sərmayələri üçün yeni bir dövrün başlanğıcı idi. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra bu sahədə mühüm siyasi və iqtisadi dəyişikliklər baş verdi. Müharibədən əvvəlki illərdə xarici kapital qoyuluşları daha çox idi və portfel investisiyaları kimi dolaylı investisiyalar daha vacib rol oynamağa başladı. Bu inkişafın ən böyük amili, 1950-ci illərdən sonra dünya iqtisadiyyatında getdikcə aktiv bir quruluş halına gələn və əhəmiyyətli bir

iqtisadi gücü ifadə edən TMK- ların ortaya çıxması olmuşdur. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf səyləri artdı. Bu ölkələr sənayeləşmiş ölkələri xammala təmin etdi və əsas məhsulları idxal edən vəziyyətdən qurtulmağın yollarını axtarmağa başladı. Xarici kapital qoyuluşları ehtiyacı olan inkişaf etməkdə olan ölkələrin, iş bacarıqları, texnologiya, idarəetmə bilikləri və marketinq kimi kapital qaynaqlarının potensialı mənbəsi kimi tanınmışdır. İnkişaf, yalnız minimum qaydalarla deyil xarici kapitalı təşviq edəcək təşəbbüslərlə diqqət çəkirdi. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici kapitalla bu yanaşmaları və dəyişən dünya şərtləri, bu ölkələrə xarici kapital qoyuluşunu artırdı. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici kapitalın miqdarı 1960-cı ildə 2 milyard dollar olduğu halda, 1982-ci ildə 10 milyard dollara qədər yüksəldi. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə yönəldilmiş birbaşa kapital qoyuluşlarının payı, 1990 20,6 %- dan 1996-cı ildə 30,2% -ə qədər artarkən, eyni dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdən çıxarılan kapital yığıcı nisbəti 3,2% -dən 8,7% -ə yüksəldi. Bu gün birbaşa xarici investisiyalar ölkəsindən asılı olmayaraq bütün dünyada paylanır. Təbii ki, hər bir ölkənin xarici kapital qoyuluşunun fərqli bir payı var. Geniş mənada bir inkişaf elementi olaraq görülən texnologiya, insan və təbiət haqqında elmi biliklər müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün yaradılmışdır. Bütün məqsədləri əhatə edir. Beləliklə, texnologiyanın funksiyası mövcud olmayan və bəzi bacarıqlarından maksimum dərəcədə istifadə edərək çatışmazlıqları əvəz edir, insanları iqtisadi amillər arasında hakim gücə çevirir. Xarici birbaşa investisiyalarla yeni dünya nizamında olan transmilli şirkətlər əmlak üstünlüklərini də dəyişir. Logistika və bazar tələblərinə uyğun sürətli ixtiralar və yeni texnologiyaların yayılması əvvəlkindən daha vacib olmağa başladı. Buna görə, transmilli şirkətlər yeniliklər və texniki dəyişikliklər etmək üçün serverlər, alıcılar və rəqiblərlə münasibətləri dəyişdirmək və yaxın münasibətlərdə olmaları lazım olduğuna inanırlar. Transmilli şirkətlər texnologiyanın və təcrübənin müxtəlif ölkələrə yayılmasını təmin etmək üçün davamlı investisiyalar alan yeni bölgələrə daxil olurlar. Texniki tərəqqi və inkişaf, əhəmiyyətli tədqiqat və inkişaf böyük xərc tələb edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə kapital yığıcı texnoloji inkişaf sürətini yavaşdır. Bu hallarda dövlətlər kapitalın yönəldilməsindən və verilməsindən

məsuldar təşviqlərlə texnoloji inkişafa töhfə vermək kimi böyük vəzifələr düşür. Beləliklə texnoloji yenilikləri olan çoxmillətli və transmilli şirkətlər xərcləri azaltdı və inkişaf etməkdə olan ölkələri, inkişaf etmiş sənaye ölkələrini və TMK-ları ölkələrinə cəlb etmək üçün iki yoldan istifadə etdilər. Texniki məlumat lisenziyası müqavilələri, texniki nəşrlər, rəsmi texniki yardım proqramları və digər rabitə vasitələri tərəfindən həyata keçirilən birbaşa əməliyyatlar şirkət tərəfindən qoyulan investisiyalar sayəsində ölkəyə yenilik gətirdi. Birinci, texnologiya idxalı əvvəllər ölkələrə daha çox xərcləyən ölkələrin bu şəkildə xaricə ödədikləri məbləğ 1,5 milyard dollara çatdı və bu çıxan xarici kapitalın yarısından çoxunu təşkil etdi. Bu halda ciddi xarici kapital qoyuluşları qabaqcıl texnologiyanın ötürülməsi üçün vacib bir kanal kimi ortaya çıxdı. Yeni istehsal məsələlərində iqtisadi ölçülü dünya ölkələrində investisiyaların və istehsalın davamlılığının həyata keçirilməsində mövcud olan ən qabaqcıl texnologiyanın ötürülməsi və texnoloji inkişafın davamlı təkmilləşdirilməsi, xarici kapital imkanlarının həyata keçirilməsi və köçürülməsindən faydalanmaq mümkün oldu. Texnologiya transferinə xarici kapital qoyuluşları ilə çoxmillətli şirkətlərin davranmayacağına dair müxtəlif fikirlər də var. Ümumiyyətlə, xarici kapitallı şirkətlər yeni texnologiyaların istehsal etdikləri ölkəyə yayılmasına kömək edir. Ancaq bu mövzuda xarici kapital qoyuluşlarının edildiyi ölkə xarici kapital təşkilatlarının, əsasən texniki biliklərə sahib olması menecer və baş texnik ilə investisiya qoyulduğu ölkə idarəçilərindən tədbirli bir davranış tətbiq etmələrini tələb edir. İnkişaf etməkdə olan ölkə baxımından xarici kapital onun əsas töhfəsi bu məqamlardırki, bu ölkələrdəki sahibkarlar nəyin necə edəcəyini bilmirlər və onlarla iş quraraq onlardan bəzi şeyləri öyrənmək imkanı qazanırlar. Bu vəziyyət TMK-lar tərəfindən təmin edilən iş və işçi qüvvəsindən faydalanmaq ev sahibi ölkənin iqtisadiyyatının əhəmiyyətli dərəcədə mənfəət əldə etməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən, gələcəkdə yerli işçi qüvvəsi və menecerlərin, digər bölmələrində təhsilli insanlardan faydalanmaq və cəmiyyətin bütün iqtisadi fəaliyyətinin daha da inkişafı üçün düzgün qərardır. Bəzən TMK-lar xarici işçi qüvvəsindən və menecerlərdən, yerli mütəxəssisləri maarifləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir. İstehsal agentlərinin inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürülməsi, istehsal sənayesində

istehsalın artmasına səbəb olur. Ümumiyyətlə xarici mənbələrdən bəhrələnən ölkələr Latin Amerikasını ölkələri Braziliya, Meksika, Peru, Argentina, Venesuela, Kolumbiya və Çili, Asiya ölkələrindən Cənubi Koreya, Hongkong, Filippin, İndoneziya, Hindistan, Sinqapur, Misir, Elcəzair və Keniya kimi İEOÖ-dir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr sürətlə sənayeləşdi, yetmişinci illərdə texnologiya, kapital və xarici idarəetmənin köməyi ilə belə ölkələrdə istehsal sənayesi ixracı təmin üçün uyğun bir mühit oldu. İxracatda TMK- lar İEO- nin iqtisadiyyatında xüsusi yer tutdu. Cənubi Koreya, Hong Kong, Tayvan və Sinqapur başda olmaq üzere bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə texnoloji məhsulların ixracatına meyl artmışdır və Cənubi Koreya və Hong Kong kimi ölkələrdə 90 %-dan çox artdı və bu bir çox üçüncü dünya ölkələrinin illik ixracatını iki dəfə artırdı. Bura İndoneziya, Cənubi Koreya, Sinqapur və Braziliya kimi ölkələrdə ixrac sənayesinin əhəmiyyətli bir hissəsinə sahib oldu. Bir çox üçüncü dünya ölkələrində işsizliklə mübarizə vacib bir hədəfə çevrildi və əksər ölkələr iqtisadi məqsədlərinə çatmaq və digər tərəfdən işsizliyi azalda biləcəkləri texnologiyalar axtarırdılar. TMK-nin texnologiyası işçi qüvvəsinin azlığına ehtiyac duyan kapital istehlakçısıdır. Digər tərəfdən daha az işçi gücündən istifadə edilməklə, texnologiya istifadə edilməklə mənfəət yüksək həddə çatır. Bu səbəblər kapitalla ehtiyacı olan texnologiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrə və işçi qüvvəsinin artan nisbətindən əvəzlənməsinə səbəb oldu. Buna görə də texnoloji istehsalata baxmayaraq, TMK ilə əməkdaşlıq edən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə işsizlik nisbəti artmışdır. Bundan əlavə, bəzən xarici şirkətlər xarici işçi qüvvəsindən faydalanmağa üstünlük verirlər və buda işsizliyin daha da artmasına səbəb olur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bir çox milli şirkətlərinin fəaliyyətinin mənfi təsirlərindən biri, xarici mənbələrdən və bazarlardan ciddi bir asılılıqdır. Ölkədən kənar qəbul edilən siyasi qərarlar milli iqtisadiyyatın bir çox xarici parametrlərdən asılı olmasına səbəb olur. Çoxlu sayda xarici kapital axını, bir çox üçüncü dünya ölkələrinin pul sisteminin təməlinin pozulmasına səbəb oldu. Dövlətin ixracatı ilə bağlı təşviq siyasəti ilə yanaşı, xarici TMK-ların məhsullarının istehlakında artımı, xarici valyutalara qarşı milli valyutanın dəyərinin düşməsinə səbəb olur. Milli valyuta tədricən dəyərini itirir və mənfi təsirlərə səbəb olur. Xarici

şirkətlər tərəfindən hazırlanan kapital və istehlakdakı artım, pulun dəyərindəki azalma ilə birlikdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ciddi inflyasiyaya səbəb olur. Plansız ixracat inflyasiyanı artırır və əmtəə və kapital bazarındakı dəyişikliklərə səbəb olur. Mənfəət əldə etmək, TMK- ların inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olmasının ən vacib səbəbidir. (Prof. Dr. Alaattin Kiziltan 2014).

Qlobal dünyada müvəffəqiyyət sərhədlərini təyin edən ən vacib amil, dünya bazarlarına açılan malların “rəqabət gücü”dür. Qloballaşmada milli bazarda proteksionizm, ixrac təşviqləri, idxal məhdudiyətlər, valyuta düzəlişləri, maliyyə və faizlərə nəzarət, özəl müəssisələr həm maliyyə, həm bazar, həm də texnologiyada beynəlxalq nüfuz qazanmağa çalışırlar. İqtisadi ölçü, qloballaşmanın suverenliyini göstərir. Bu suverenliyin inkişafı, bütün ölkələri, ABŞ-ı qabaqlayan bir mövqeyə çatdırdı. İqtisadi cəhətdən beynəlxalq kapitalın suverenliyi gündəlik həyatda ən həlledici meyar oldu. Beləliklə, getdikcə inteqrasiya olunmuş dünya iqtisadiyyatında rəqabət istehsalın səmərəliliyi ilə əlaqələndirilir. Beynəlxalq rəqabət qloballaşma konsepsiyası üçün vacib yer tutur. Xüsusilə 1974 Neft böhranından sonra həm ölkələri iqtisadi modellərini yeniləməyə məcbur etdi, həm də beynəlxalq kapitalın daha çox hökmranlığına səbəb oldu. Beləliklə, dünyada "Qlobalizm" adlandırılan qloballaşma, açıq sərhədlər, sərbəst bazarlar, pul axınları, ticarət və informasiyaların inteqrasiyası deməkdir. Dünya iqtisadiyyatındakı struktur dəyişikliyinə səbəbi bazarların sərhədlərini keçərək qlobal keyfiyyət qazanmaq və eyni zamanda, getdikcə artan rəqabətdir. 20-ci əsrdə qloballaşmanın ikinci dalğasındakı bu müşahidə beynəlxalq gəlir bölgüsü üçün vacib bir proses hesab olundu. Qloballaşma ilə iqtisadi quruluşda aşağıdakı sistemə dəyişikliklər baş verməyə başladı və dəyişikliyi əks etdirən vacib amillər aşağıdakılardır.

1. Artan rəqabət,
2. Beynəlxalq və regional inteqrasiyanın əhəmiyyəti,
3. İnformasiya texnologiyasındakı inkişaf,
4. Yeni texnoloji ixtiralar,
5. Yeni qurulan bazarlardan pay almaq üçün mübarizə,

6. İqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsinin insan resursları olduğunu qəbul etmək,

7. Müştəri psixologiyası,

8. Beynəlxalq ticarətin standartlarının olduğunu başa düşmək.

Dünyadakı ticarət və kapitalın hərəkəti, elm və texnologiyanın inkişafı milli dövlətlərin hüduqlarından kənara çıxaraq transmilli bir ölçü qazanmağa başladı. Qloballaşma adlanan bu fenomen səviyyəsini və ölçülərini tamamilə dəyişdirdi. Sənaye olmayan bir cəmiyyətə keçidlə, indi sənaye cəmiyyəti proletarların bilik işçisi ilə əvəzlənməsinin şahidi olurlar. Sənaye cəmiyyəti işçisi kimi, öz hüquqlarını müdafiə etmək qabiliyyəti yüksək olan işçi qüvvəsi ortaq maraqları ola bilər. Ancaq bəhs edilən proletar, indiki işçiləri bir yerdə saxlamaq mümkün olmadığı bir həqiqətdir. Əksinə, bu vəziyyətdə təşkilat son dərəcə zəifləmiş kimi görünür. İnformasiya əsrinin işçi qüvvəsi öz hüquqlarını müdafiə edir və istəklərinə uyğun olaraq əmək müqaviləsi bağlayırlar. Belə bir mühitdə klassik təşkilat-ortaq maraq fikrini qorumaq getdikcə mənasını itirir. Yaşadığımız dəyişiklik və inkişaf prosesinin müsbət təsirlərinə baxdığımızda, elmdəki nailiyyətlərdən istehsal üslubuna qədər həyatın bütün sahələrini təsir edir.

- İnformasiya texnologiyaları və xüsusən də internet, geniş kütləni sürətlə öyrədir və ixtisaslı insan mövqeyinə gətirmək üçün imkanlar yaradır,

- Bilik kapitaldan daha vacib bir faktora çevrilir və kapital sahibinin dəstəyinə ehtiyac duymadan məlumatlı şəxsin mükəmməlləşdirmək və zənginləşdirmək imkanı qazanır,

- Bu mühitdə cahilliyi və yoxsulluğu qısa müddətdə aradan qaldırmaq əhəmiyyətli dərəcədə artmaq imkanı yaradır,

- İnformasiya texnologiyalarından istifadə edə bilən bir şəxs tərəfindən tələb olunan məlumatlar onlara mal və xidmət təklif edən şirkətlərə qarşı yeni bir güc kimi məcburiyyət yaradır,

- İstehsalın əkinçilik kimi ənənəvi metodlarla davam etdiyi yerlərdə belə informasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə edərək rəşional istehsal və marketinq oriyentasiyasını mümkün edir,

- İnformasiya texnologiyaları tibbdə genetika kimi sahələrdə irəliləyişlərdə yeni inkişafalara aparan, daha uzun və sağlam bir həyata gedən yolun açılışını edir,

- İnsanlar üçün virtual dünyalar qurmaq üçün informasiya texnologiyalarının imkanı

maddi həyatdan kənar bir həyat məkanı yaratmaq üfününü açır,

- Texnologiyalardakı inkişaf, istənilədiyi təqdirdə ətraf mühiti daha az çirkləndirən istehsal və istehlak metodlarını inkişaf etdirib insanlığın xidmət edir,

- Sərhədlərin kənarında bilik və mədəniyyət paylaşmaq üçün qloballaşma imkanı

yeni məhsullar, yeni sənət və ədəbiyyatın paylaşması nəticəsində müasir imkanlar yaradır,

Qloballaşma fenomeninin iqtisadi sütunu, yəni beynəlxalq kapital bir tərəfdən "marka cazibəsi", digər tərəfdən gündəlik istehlak vərdişlərinə nəzarət edərək yeni bir dünyaya sahiblik edir. Qloballaşmadan əvvəl iqtisadi sahədə ən vacib amil istehsal idi və bundan sonra istehsal mərkəzli iqtisadiyyat sual altına düşdü. Buna görə də qlobal iqtisadiyyatda mövcud müştəri yönümlü idarəetmə və marketinq metodları olacaq. İnsan yalnız bu cəhətləri ilə "dəyərlı" ola bilər. Robertson, qloballaşma ilə iqtisadiyyat arasındakı əlaqəni "istehlakçı qlobal kapitalizmin getdikcə universalist təklifi və yerli, spesifik tələb arasındakı əlaqə çərçivəsində xüsusi-universal münasibət gizlədir" dedi. Yəni də ona görə müasir bazarda mədəniyyət və iqtisadiyyat getdikcə bir-birinə qarışır. Çağdaş kapitalizmin məhsulların yaratdığı istehlakçılar getdikcə daha çox ixtisaslaşmış, regional, milli, etnik, sinif və gender bazarlarına - yəni mikro marketinqə uyğunlaşdırılmışdır. Qloballaşmanın iqtisadi nəticələrindən biri olan başqa bir həqiqət, mərkəzdən ətrafa ötürülən mənbələr bir asılılıq əlaqəsi yaradaraq bir mexanizm kimi fəaliyyət göstərir. Daha əvvəlki dövrlərdə Avropanın tekstil istehsalçıları inkişaf etməmiş ölkələrə ucuz tekstil məhsulları sataraq, qısa müddətli xarici ticarət mənfəətindən bu ölkələri necə asılı vəziyyətə gətirdiyini xatırlayaq. Eynilə bu gün də maliyyə bazarlarının inteqrasiyası prosesində geridə qalan cəmiyyətlər "qurban" olur. Ancaq bu mexanizmə səbəb olan yüksək faiz dərəcələri və böyük ölçülü köçürmələrdir.

Sözgedən iqtisadiyyat xarici hesablara struktur olaraq spekulyativ kapital axınından asılıdır və "inkişaf etməkdə olan" bazarlarda bunun bəzən əksi baş verir. Gömrük qloballaşmanın ən vacib göstəricilərindən biridir. Gömrük endirimlərinə gəlincə, böyük dövlətlər, yəni hakim güclərin qeyri-səmimiliyi təəccüb doğurur, Ümumdünya dünya ticarət təşkilatı (ÜTT), ABŞ və Avropa sərhədlərin açılmasında yalnız üstünlük verən sektorlarda göstərdilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə üstünlük verdikləri sektorlarda ancaq bunun əksi baş verir. Xüsusilə əkinçilik, tekstil, ayaqqabı, meşə məhsulları, balıqçılıq və s. sahələrdə qoyduqları kvotaları götürmək niyyətində olmadıqlarını bir daha sübut etdilər. Bundan əlavə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iş şərtləri daha çoxdur kimi bəhanələri kimi irəli sürdülər. Öz inkişafı dövründə baş verən hadisələri nədənsə xatırlamaq belə istəmirlər. Metropolis dünyadakı bütün inkişaf ÜTT-nin lehinə çevirmək üçün ölkələrin söyləri Uruqvay görüşündə də eyni şəkildə davam etdi. O təbii olaraq zəngin və kasıb arasındakı fərq bağlanmayacaq kimi davam etməyə başladı. (Mustafa Talas, Yaşar Kaya.2014).

İnkişaf etməkdə olan ölkələr, beynəlxalq bank sənayesi ilə əlaqələri sayəsində əhəmiyyətli qazanclar əldə etməyi gözləyir. Beynəlxalq bankçılığa giriş, mürəkkəb maliyyə xidmətləri göstərən şirkətlərə və ev təsərrüfatlarına potensial borc mənbələrini artırır, tədarük imkanlarını yaxşılaşdırır və yerli banklarda səmərəliliyin yüksəldilməsini təşviq edir. Lakin bütün bu amillərin təsiri qəbuledici ölkələrdəki bankların quruluşundan siyasi və institusional mühitindən asılı olaraq dəyişir. Mənşə ölkələrindəki beynəlxalq bankçılıqdakı artım, şirkətlərə kredit məhdudiyyətlərini azaltmağa kömək edir və beləliklə inkişafa kömək edir. Bununla birlikdə xarici bank girişinin yerli bank sisteminin səmərəliliyi və onun sabitliyə təsirləri bir çox ölkədə çox müzakirə olunur. Xarici bank iştirakçılığının inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün faydaları ilə bağlı geniş bir konsensus var. Xarici banklar, milli banklara ən son texnologiya və təhsili gətirir. Ayrıca inkişaf etmiş investisiya vasitələri və texnikalarını bilmək və beynəlxalq kapital bazarlarına və likvid fondlarına asanlıqla daxil olmağı əldə edirlər. Digər xarici firmaların aktivləri onu investisiya qoymağa təşviq edə bilər Xarici bankların, ümumiyyətlə bu cür girişlərə icazə verilməsi, ticarət və maliyyə xidmətləri istehsalının daha ümumi

liberallaşdırılması əhatə dairəsində meydana gəlmiş zaman ən faydalı təsiri yaratacağı düşünülür. Maliyyə xidmət ticarətinin ümumi liberallaşdırılması maliyyə xidmətləri istehsal etmək və prinsipi əsasında dəyişiklikləri müdafiə edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin bank sistemlərinə xarici bankların daxil olması faydalarının geniş nəzəri müzakirəsi Levine (1996) tərəfindən edilmişdir. Maliyyənin inkişafı böyümə sürəti ilə əlaqəli olduğundan bu işdə xarici bank axınlarının iqtisadi böyüməni təmin etdiyi iddia edilir. Belə ki, xarici banklar maliyyə sistemlərinin inkişafına rəhbərlik edirlər. Xarici bankların artması daha güclü tənzimləmə və nəzarəti təşviq edir. Bunu etməklə, maliyyə sisteminin təhlükəsizliyini də artırır. Müxtəlif tədqiqatlar nəticəsində bank nəzarəti altında inkişaf etməkdə olan ölkələrə investisiya qoyan xarici banklar müsbət təsirlərini göstərməklə maliyyə mühitini yaxşılaşdırır. Bundan əlavə, bəzi araşdırmalar xarici banklar, qiymətləndirmə qurumları tərəfindən aparılır, mühasibat və təftiş firmaları və kredit büroları kimi təşkilatların ortaya çıxması Meksikada, NAFTA-nın rəhbərliyi altında bank sektoru Amerika təşkilatlarına açılması nəticəsində isə audit və mühasibat standartları yaşanan yaxşılaşmanı göstərir. Maliyyə bazarlarına dair araşdırmalar bazarda xarici bankların sayını artırır və daha vacib olduğunu və bazar payının çox olduğunu göstərir. Az sayda xarici bankın sektora təsiri azdır. Çox sayda xarici bankın sektorun işinə və modernləşməsinə təsir göstərdiyi bildirilir. Bu səbəbdən bazar payı az olan çox sayda xarici bank var. Digər bir vacib məqam xarici bankların bazarda müəyyən bir həddən çox böyük səhmləri yoxdur. Xarici bankların sektorda böyük payı olduğu üçün rəqabət etmə ehtiyacı yox olur və sektor xarici ölkələrdən asılı vəziyyətə düşür. Milli kredit və pul siyasətinin effektiv işləməsi üçün səhmlərinin ölçüsünün vacib olduğu düşünülür. (Sabriye Biçen 2010.)

3.3. Milli geoiqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasında transmilliləşmənin rolu və perspektivləri

Geoiqtisadiyyat anlayışı, coğrafiya və iqtisadiyyat sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. "Geo" prefiksi bir ölkə və ya bölgənin coğrafi yeri, topoqrafiyası, demoqrafiyası, iqlimi, əkinçilik-iqlim əlaqələri, istər dənizlə, istərsə də okeanla əlaqəsi olan təbii ehtiyatlar və s. kontekstlərdə torpaq parçasının səthinin və formasının analizinə aid edilir. Geoiqtisadiyyat, epistemologiya (Epistemoloji) baxımından iqtisadiyyat, coğrafiya, tarix və siyasətin sintezidir. Geoeconomics əvvəllər geopolitikanın bir parçası idi. 20-ci əsrin əvvəlləri geoekonomistlərdən, iqtisadi insandan "homo iqtisodiyus" və fiziki mühitdən dediklərimiz arasındakı əlaqələr- coğrafi yeri, təbii ehtiyatları və əhalinin bölgüsü, istehsal mərkəzi yeri, dəmir yolu və rabitə şəbəkələrinin quruluşu və mənbələrin vəziyyəti, istifadəsi və nəql dəyəri, fiziki mühitin istifadəsi imkanları əsasında ətraf mühitin malların istehsalına və axınına təsirlərini araşdırmaq və iqtisadi səmərəliliyi artırmağa başladılar. Bu araşdırmalar nəticəsində fiziki mühit və istehsal münasibətləri baxımından bilavasitə bir əlaqənin olması, ölkənin şərtlərinin nəticəsidir. İqtisadi potensialının əsas müəyyənedicilərindən biri olduğunu nəzərə alsaq coğrafiya və tarixin 'tarixi coğrafiya' adı ilə əlaqəsi, ilk növbədə ölkənin iqtisadi quruluşunu və xarici iqtisadi əlaqələrini müəyyənləşdirməklə coğrafi və tarixi qətiyyətin üstünlük təşkil etdiyi düşünülür. Geoeconomics, Baumard və Lorot'a görə paradoksal bir quruluşdadır. Tarixdən və tarixi coğrafiyadan davamlılıq ideyasını və eyni zamanda, iqtisadiyyatda və sahənin işində kəskin bir fasilənin meydana gəlməsini göstərir. Geoiqtisadiyyat qeyri-maddi axınlardan təsirlənir əlaqəli sahələrlə və böyük güclərin tarixindən qalan sahə hadisələri arasındakı əlaqələr yaradır. Yeni bir elm və hələ də həddləri geoiqtisadiyyat iki paradoksalın təməlinə söykənir. Makro və mikroiqtisadiyyat, tarixi coğrafiya və sahibkarlıq tarixi ilə davamlılığını yaratarkən, geopolitika, iqtisadi tarix əks təsir yaradır. Geoiqtisadi sahə şübhəsiz ki, makroiqtisadi və makro sosioloji digər tərəfdən, paradoksal bir mikroiqtisadi və mikro sosioloji perspektivin təşkil olunmasına səbəb olacaqdır. Bir sözlə, bu

elmlərdə geoiqtisadiyyat qarşılıqlı əlaqəli intizamın yeni bir formasıdır. Texnologiya bəzi ölkələrdə geoiqtisadi gücün cəmləşməsinin əsas amilidir.

ABŞ-da super güc olmaq və bu gücü qoruyub saxlamaq texnoloji müxtəlifliyin və inkişafda böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi səmərəlilik üçün ABŞ texnologiya əsaslı istehsal gücü dünya tərəfindən qəbul edilir və Geoekonomik gücün təsirini artırmaqda texnologiyanın əhəmiyyəti vacib hesab olunur. İqtisadi və hərbi aspektlərdə üstünlük təmin etməklə yanaşı, siyasətə görə də dəyişə bilər. Guellecinq ssenarisinə görə texnologiya bir mühərrik olmaqla yanaşı geoiqtisadiyyata maneə ola bilər. Texniki tərəqqi dünyada sülh məqsədləri üçün istifadə edilsə də, qarşılıqlı asılılıq geoiqtisadiyyat və siyasət qarşılıqlı olacağı ehtimalı olsa da, Amerikanın rəhbərliyi altında texnologiya müharibələr üçün istifadə oluna bilər və nəticədə mərkəz, ətraf mühit iqtisadiyyatı və ekoloji yaşayış yerləri dağılar, qarşılıqlı texnoloji deqradasiya fəlakətə gətirə bilər. Luttwak Turbo Kapitalizmin "Geoiqtisadiyyat nəzəriyyəsi və praktikası" bölməsində, əyalətlər arasındakı rəqabətin köhnə versiyası artıq "Goeconomics" adlanır və qazanclarını maksimum dərəcədə artırmaq istəyən ölkələrlə özlərini şirkətlər kimi apardıqlarını iddia edərək bu rəqabət indi sənayeyə verilən investisiya kapitalı, məhsul inkişafına dəstək, gömrük, kvota və s. strateji vasitələrlə hazırlanır və dövlət güclü və yaxşı təşkil olunur, bu inkişafı aşağı biləcək sənayeçilər və bürokratlar onsuz geoiqtisadi siyasətlərin uğurlu olmayacağını iddia edir. Həmçinin ABŞ, Avropa ölkələri və Yaponiya kimi geoiqtisadi siyasəti reallaşdırmağa bilər, kiçik ölkələrin isə demək olarkı şansı yoxdur. 'Son vaqon' olaraq təyin olunan yoxsul ölkələr tərəfindən təsirsiz və çürümüş çünki bürokratiyaları ilə çöldə mübarizə aparmaq üçün iqtisadi gücdən məhrumdurlar və səbəb olaraq bu potensialın yerli (regional) münaqişələr tərəfindən udulmasıdır. Digər tərəfdən, hökumətlər yerli sənayeni və təkmilləşdirmə cəhdlərinə baxmayaraq, bu şey zəif və qərarlı olaraq qalır. Tarix qatarının əvvəlində ABŞ, Avropa ölkələri, Yaponiya və başqaları var. Müharibəyə uyğun olmalarına baxmayaraq cəmiyyətləri və mədəniyyətləri müharibəyə qarşı geoiqtisadi alətlərin istifadəsini asanlaşdırmaq və milli inkişaf üçün geoiqtisadiyyatın əhəmiyyətindən

əlavə nüfuzunu və təsirlərini, ənənəvi güclərini artırmaq üçün dövlətlərin istifadəsi siyasətindən geoiqtisadi güc siyasətinə bir keçid gətirir. (Edward Luttwak, 14. 04. 2004)

Soyuq müharibədən sonra geoiqtisadi dünya sistemi yenidən iqtisadi genişlənmədə qeyri-iqtisadi məhdudiyətlərin aradan qaldırılması ilə, dünya istehsalında və ticarətində payları və milli məhsuldarlıqları coğrafiyasındakı təsirinə görə formalaşır. Bu sistem mövqelərinin yanında maliyyə, xarici ticarət, enerji və texnologiya siyasəti istehsal etdikləri geoiqtisadi güc ilə müəyyən edilir. Sistemdə, torpaqın genişliyi, əhali iqtisadi səmərəliliyi istehsal etdikləri müddətcə onların ölçüsü və ölkələrin dünya ticarətindəki payına görə ölçüləri siyasi sərhədlərlə görə çəkilir. II Dünya Müharibəsindən sonra Birləşmiş Ştatların Kommunist Bloku xaric Yaponiya və Almaniyanın müharibədən məğlub olmasına baxmayaraq öz bölgələrində və daha sonra bütün "azad dünyada" iqtisadi fəaliyyətdə ABŞ, Almaniya və Yaponiya əvvəlcə regional olaraq, daha sonra da qlobal olaraq güclərə çevrildi. Uzaq Şərqdəki qonşu ölkələrlə Yaponiya tərəfindən iqtisadi və ticari əlaqələr, ucuz işçi qüvvəsi və xammal ehtiyatları sayəsində geoiqtisadi üstünlük, Almaniyanın iqtisadi təşkilatlar və geoiqtisadi üstünlüyə çevirmək bugünkü uğurunun əsasını təşkil edir. Ölkələrin dünya ticarətindəki fəaliyyətlərinə görə bölgüsünü nəzərə alaraq Qərbi Avropa ölkələri ABŞ ilə iqtisadi birlik olaraq təşkilatlanaraq Kanada və Meksika (NAFTA) və Şərqi Asiya ölkələri (ASEAN) ilə birlikdə xammal (neft) ixrac edən ölkələr (OPEC) xəritədə həqiqi sərhədlərindən nisbətən daha böyük görünürlər. Afrika qitəsi, Latın Amerikas, Mərkəzi Asiya və Şərqi Avropa və Rusiya dünya ticarətindəki paylarına nisbətdə çox kiçik oldular. Eynilə, ABŞ, Qərb ölkələrinin ÜDM-ə uyğun olaraq tərtib edilmiş kartoqramda Avropa ölkələri və Yaponiya dünyanın intellektual xəritəsini olduqca dəyişdirir. Bu fərq, kiçik ərazisi, siyasi sərhədləri ilə müşahidə edilə bilər. Hollandiya və Belçika, Avropa qitəsində, Asiyada Cənubi Koreyada və Cənubi Amerikada Fransız Guyanası daha çox böyük bir şəkildə təsvir edilmişdir. Eynilə, Rusiyanın geniş ərazisi və Avstraliya isə ÜDM nisbətinə görə qiymətləndirilmir. Hamısı BENELUX (Belçika, Hollandiya, Lüksemburq) iqtisadi əlaqələrində dünyanın bütün coğrafi bölgələrinə və tədqiqat, istehsal, marketinq, maliyyələşdirmə və təşkilat kimi

nəqliyyat və informatika sahəsində yenilik və səmərəlilik, sisteminin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılmasını, regional iqtisadi təşkilatlarla, ABŞ, Almaniya və Yaponiya ətrafındakı dünyanın geoiqtisadi təşkilatını əmələ gətirirlər. Bu Atlantik mərkəzli coğrafi-iqtisadi quruluş, AB, ABŞ və Yaponiya ilə dəniz nəqliyyatı şəbəkələri arasında əlaqə qurmağı asanlaşdırır. Dənizə çıxışı olmayan ölkələrin xarici ticarətdən payı dolayı yolla azalır. Soyuq müharibə dövrünün ideoloji və siyasi blokizasiyaları bu iqtisadi blokların formalaşmasında, coğrafiyadan asılı olaraq mərkəz ətrafında regional iqtisadi sahələr formalaşdırır. ABŞ, NAFTA, Almaniya, AB və regional iqtisadi məkanın yaradılması ilə, iqtisadi məkan yaratmaq üçün səylər göstərilir və sivilizasiyalar arasında mübarizəni mədəniyyət üzərində quran Huntintonaya görə ABŞ, AB və Yaponiya kimi böyük güclər arasındakı qarşıdurmanın miqyası kimi qəbul edilir. Eynilə, Soyuq Müharibədən sonra “milli güc və hərbi gücdən iqtisadi gücə keçid və diplomatiyada 'ticarət danışıqları' dəyişdirilməsi' iqtisadi müdafiə ilə hücumla başladıqlarını göstərir. Bir tərəfdən, qloballaşma küleyi ilə bütün milli iqtisadiyyat mərkəzinin ticarətinə sərbəst şəkildə açılır və digər tərəfdən özünü regional bloklarla qoruyan güclər ətrafdakı ölkələr üzərində aparılır. Bu iqtisadi ölçülərin digər bölgələrə təsir dərəcəsi bölgələrarası və bölgədən kənar iqtisadi münasibətlərdə müşahidə olunur. Bölgələrarası Mal Ticarəti dünya ixracatının təxminən yüzdə 85-i Avropa (% 42.1), Asiyanın (% 27.8) və Şimali Amerikanın (% 14.2) coğrafi bölgələrini reallaşdırır. Bölgədaxili ticarətdə bu üç bölgə- Şimali Amerika (% 53.9), Avropa (% 73.6) və Asiya (% 50) ticarətlə yüksək nisbətdə inteqrasiya edilmiş iqtisadi coğrafi bölgələr təşkil edir. Digər tərəfdən, Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB), Afrika, Cənubi və Orta Amerika coğrafi bölgələri, ticarətinin böyük hissəsi bölgədaxili deyil, inteqrasiya olunmuş digər coğrafi bölgələrlədir. Bu ticarətin səbəbi bölgələr arasındakı sənaye ixracatı deyil, xammaldır. (Şükrü İnan, Mart 2008).

Bu gün qlobal istehsal Qərbdən Asiyaya doğru dəyişir. Asiya, qlobal iqtisadiyyat bazarının ən böyük ticarət bazarı, eyni zamanda ən böyük istehlak və yeraltı qaynaqlar bölgəsidir. Qloballaşan dünyada yeraltı mənbələrdən istifadə olunan enerji beynəlxalq iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi halına gəldi. İstehsalın

artması ilə neft, təbii qaz, kömür və s. yeraltı sərvətlərə tələbat artdı. Bu səbəbdən zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarına sahib Orta Asiya, əsas bölgələrdən birinə çevrildi. Xəzər dənizi ətrafında Orta Asiyada yeraltı ehtiyatlarının Avrasiya olacağı proqnozlaşdırılır. Dünyadakı bu inkişafa əlavə olaraq Çin xarici kapitalla ev sahibliyi etməkdən kapital ixracatçısına keçdi. Ölkəyə rəhbərlik etmək üçün yalnız daxili bazardakı böyüməyə güvənə bilməyəcəklərini görən Çin hökumətin 1999-cu ildə bir kəmərlər, bir yol (BKBY) layihəsi qlobal siyasəti ilə xarici investisiyalarını təşviq etmək üçün ortaqların istehlakına başladı. Çin şirkətləri bacardığı qədər xaricdə sərmayə qoymağı və fəaliyyət göstərməyi məcburiyyətə gətirdi. "İpək Yolu İqtisadi Kəməri" və "21-ci əsrin "Dəniz İpək Yolu layihəsi" Çinin qlobal strategiyası nəticəsində ortaya çıxdı. 18-ci Çin Kommunist Partiyası Milli Konqresinin onuncu ilində Çinin ətraf mühiti ölkələrlə münasibətləri araşdırılmış və ətraf ölkələrlə bağlı dəqiq bir strategiya planlaşdırılmışdır. Ətraf ölkələrin əksəriyyəti iqtisadi cəhətdən Çinlə və təhlükəsizlik baxımından ABŞ ilə əməkdaşlıq edir. 2013-cü ildə Qazaxıstandakı konqresdə yeni iqtisadi və siyasi əsaslı ətraf mühit strategiyasının yaradılması ideyası irəli sürüldü. ÇXR- nin Prezidenti Si Cinpinin Qazaxıstan və İndoneziyaya səfəri İpək Yolu İqtisadi Kəməri və 21- ci Əsrin Dəniz İpək Yolunun birgə qurulması layihəsini gündəmə gətirdi. Quru yolu və dəniz yolu ilə davam edən planlaşdırılan yeni bir fikir; "Bir kəmərlər bir yol" layihəsidir. Bu iki layihə 2014-cü ilin may ayında Asiyada Qarşılıqlı Etimad və Etimad Tədbirləri Konfransında rəsmi təşəbbüs kimi elan olundu. İpək Yolu Layihəsi çərçivəsində aşağıdakı xəritədə "İpək Yolu İqtisadi Kəməri" və "21- ci Əsrin Dəniz İpək Yolu "marşrutları və Qaşqar-İslamabad- Guadar arasındakı Çin - Pakistan marşrutu müəyyənləşdirilirdi. Keçmişdə İpək Yolu Yeni İpək Yolu layihəsi ilə tam uyğun gəlməsə də, keçdiyi marşrutlar baxımından bir oxşarlıq var idi. Xi Jinping tərəfindən 2013-cü ildə elan edilən BKBY siyasəti quruda Avropa və Afrikaya çatan bir şəbəkə qurmağı hədəfləyən bir strategiyadır. Çinin bu layihəsi marşrutun keçdiyi ölkələrdə və infrastruktur investisiyalarını artıracaq yeni bir ticarət yolu hədəfləyirdi.

- İqtisadi amillərin müntəzəm və sərbəst axını, resursların səmərəli bölgüsü və bazarların dərin inteqrasiyasını təşviq etmək

- İqtisadi siyasətdə kəmərvə yol boyunca əlaqələndirici ölkələr və daha yüksək standartlarla daha dərin regional əməkdaşlıq həyata keçirməyə təşviq etmək
- Hamıya ortaq şəkildə fayda verən açıq, əhatəli və balanslı bir regional mühit və iqtisadi əməkdaşlıq arxitekturası yaratmaq.

Bu şəkildə Çin kapitalı özü üçün yeni investisiya sahələri açacaq və mövcud yolda ölkələrin inkişafına töhfə verərək və bazar şəbəkəsini artıraraq genişlənəcəkdir. Bu siyasətin həyata keçirilməsi, yəni Çinin milli strategiyası Çinin xarici sərmayəsi üçün yeni bir mərhələ deməkdir. Bəyannamədən sonra bir neçə ildir Çin hökuməti, Çinin siyasi qurumları, əyalət rəhbərliyi iş və düşüncə mərkəzlərindəki boşluqları doldurmağa çalışırlar. Bu müddətdə Çin xarici siyasətinin mərkəzi beynəlxalq bazarlarda inkişaf etmək və iqtisadi sabitlikdir. BKBY layihəsi, qazanc siyasəti daxilində üzv ölkələrə Çinin yüksəlişinin qazancından faydalana biləcəyi bir mexanizm olaraq təklif olunur. Bir kəmə, bir yol təşəbbüsü ilə Çin hökuməti milli siyasət əsasını qoydu. Mövcud layihələr yenidən təşkil edildi və ikitərəfli müqavilələr imzalandı. Çin Xarici İşlər Nazirliyi, Ticarət Nazirliyi, Milli İnkişaf və İslahatlar Komissiyası "İpək Yolu İqtisadi Kəməri və 21- ci əsrin Dəniz İpək Yolunu inşaatını təşviq edən fəaliyyətlər" bəyannaməsi dərc edildi. O bəyannamə ilə "Kəmə-Yol" layihəsinin məqsədləri, prinsipləri, baxışı və fəaliyyəti dünyaya elan edildi. bu layihə sosial, siyasi və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, iqtisadi inkişaf və əməkdaşlıq çərçivəsində inkişaf layihəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu layihə ilə Çin, Şərqi Asiya, Orta Asiya, Qərbi Asiya, Afrika və Avropanın bir-birinə bağlı olmasını təmin edəcəkdir. Layihədə iştirak edən ölkələr arasında tərəfdaşlıq qurmaq və balanslı, davamlı inkişafa nail olmağı və dəstək verməyi hədəfləyir. BKBY layihəsi kollektiv tipli bir təşəbbüsdür. İkitərəfli və regional ticarət razılaşmaları ilə mövcud və planlaşdırılan gələcəyin böyük potensialı ilə birlikdə kollektiv kimi görünür. Yeni İpək Yolu layihəsi çərçivəsində tarixi İpək Yolu dəmir yollarını, avtomobil yollarını, dəniz yollarını, neft və təbii qaz boru kəmərlərini canlandırmaq məqsədi daşıyır. Davam edən və planlaşdırılan layihələr, limanlar, dəmir yolu xətləri, yeni hava limanları, bərpa olunan elektrik stansiyaları, neft və qaz neftayırma zavodları, yeraltı sərvətlər üçün boru kəmərləri

və Azad Ticarət Bölgələri eyni zamanda milli bir strategiyadır. Çinin uzunmüddətli hədəfləri ilə təşəbbüs 'Qloballaşma' strategiyasının əsas sütununu təşkil etməsi gözlənilir. İnvestisiya və infrastruktur işləri ilə başlayan bu layihə yalnız nəqliyyat xətti ilə məhdudlaşan bir layihə deyil. Bu layihə ilə, marşrutdakı bütün ölkələrin ticarət həcmi artması ilə İpək Yolunun iqtisadi bir kəməre çevriləcəyi proqnozlaşdırılır. Avropa kapitalı və texnologiyası ilə Orta Asiya enerjisi ilə Çinin mərkəzdə olduğu ehtiyatları ilə, böyük bazar payı və yüksək performanslı istehsal gücü alır. Buna əsasən, bütün iştirakçı ölkələr üçün faydalı ola biləcək bir fikir ortaya çıxır. 21 trilyon dollar həcmində olması gözlənilən bu layihə ilə 65 ölkənin iqtisadi və mədəni həyatına canlılıq gətirəcəyi gözlənilir. Statistika görə, layihənin əhatə etdiyi ölkələrin əksəriyyəti inkişaf edən iqtisadiyyatlardır. Təxminən 4.4 milyard əhalini əhatə edən bu layihə iqtisadi həcmi 21 trilyon dollar olan dünya gəlirlərinin 63,%- i ehtiva edir. Layihədə iştirak edən ölkələri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik. BKBY, Çinin inkişaf modelini, ABŞ-a ixrac etməsi üçün bir vasitədir. Çinin inkişaf modeli Qərbi İnkişaf Modeli ilə rəqabət aparır. Çin Avrasiyada rəqabəti ön plandadır və layihədə iştirak edən ölkələr öz malları üçün yeni bazarlar və şirkətlərə yeni investisiyalar sahələri tapacağını proqnozlaşdırır. Bu təşəbbüsün tam olaraq həyata keçirilməsi üçün Çin 900 alt layihə üçün 890 milyard dolların xərclənməsi lazım olduğu hesablanıb. İnfrastruktur ümumilikdə, 5 trilyon dollar sərmayə üçün xərclənməlidir. (Veda Hastürk, 2019).

Dördüncü Sənaye İnqilabı ilə mal və xidmət istehsalında sahibkarlar ağıllı maşınlar olan robotlar və üç ölçülü printerlərlə işçilərin əvəzlənməsi dərin sosial böhranların yaranmasına yol açır. İstehsal prosesindən kənar qalan işsizlər kütlələri, cəmiyyətdə şiddətə meyilli olacaqlar. Bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq üçün hökumət edilən təzyiq yaxşı nəticə vermirsə, tələbləri yerinə yetirilməyən insanlar milli təhlükəsizliyi təhdid edən hərəkətləri istisna deyil. Bərabərsizliklərin qurbanı olan insanlar şirkətlərə, sərbəst bazar iqtisadiyyatına və həllini təmin etməyən hökumətlərə qarşı şiddət təşkil edə bilər. Terror təşkilatlarına və ya bərabərsizliyi bəsləyən dəstələrə qoşula bilər. Qəzəbli qruplar tərəfindən ediləcək şiddət hərəkətinin başqa bir həmsöhbəti robotlar və ya ağıllı maşınlar ola bilər. Bu

vəziyyətdə milli təhlükəsizlik yeni bir mövqe qazanacaq və bunun adı Robot Təhlükəsizliyi kimi adlandırılacaq. Dördüncü Sənaye İnqilabı yalnız fərdlər arasında deyil, ölkələr arasında da bərabərsizliyi artıracaq. Ucuz işçi qüvvəsi və sahibkarlara göstərdiyi yüksək marağ sayəsində xarici birbaşa investisiyalar cəlb etməklə iqtisadi cəhətdən inkişaf edən Dördüncü Sənaye İnqilabı ölkələri mənfi təsir edə bilər. Ağıllı maşınlar yaşları işçi qüvvəsindən xeyli az olan sahibkarlar, öz axınını inqilaba rəhbərlik edən Almaniya, ABŞ və Yaponiya kimi ölkələrə yönəldə bilər. Bu vəziyyətdə, beynəlxalq siyasi iqtisadi sistemdə, asimmetrik güc dağılımı görüldükdə, O qədər ki, mərkəzlər arasındakı boşluq artır və yarı periferik ölkələr, ətraf mühit yenidən ölkədəki vəziyyətinə düşə bilər. Dövlətlər arasında qeyri-sabitliyin belə böyük bir artımı və enerji dəyişikliyi milli təhlükəsizliyə yeni risklər gətirir. (Barış Özdal. 2019).

Wallerstein, “Yapısal mexanizmlər dünya iqtisadiyyatı xaricində fərqli səbəblərdən fəaliyyət göstərənləri bir şəkildə cəzalandırır. Nye görə isə ABŞ dünya kapitalizmi, IMF, ÜTT, OECD, beynəlxalq hüquqda istehsalçı kimi Birləşmiş Millətlər Təşkilatı orada bir institusional çərçivə yaratmağı bacardığını və üstünlüyünü qoruduğunu bildirir. Robert NATO kimi ittifaqlar bura daxildir deyir. Sussan Strange, Amerikan hegemonluğunun geriləmədiyini və quruluş gücünə görə şəklini dəyişdirdiyini və daha müasir bir xarakterdə milli sərhədləri aşan bir fəaliyyət səviyyəsinə çatmaqla davam etdiyini söyləyir. Amerikan hegemon gücünün beynəlxalq siyasi iqtisadiyyatdakı təhlükəsizlik, istehsal, maliyyə və informasiya strukturlarından irəli gələn regionalizmi aşan struktur gücü ilə təmin edildiyini bildirir. Robert Cox bu nöqtələrdən başlayan perspektivlər müasir beynəlxalq münasibətlərdə hegemonluğun klassik görünüşlərindən imtina edərək daha qlobal bir məzmun aldığına düşünür. Siyasi iqtisadiyyat sayəsində qlobal əlaqələri formalaşdıran struktur sərt güc təbiətinə malikdir. Quruluş və Milli Mübarizə dövründə Türk Xarici Siyasəti simmetrik və prinsiplial bir birlik təqdim etdi. Milli mübarizə heyəti anti-imperialist düşüncədədir və bunu həyata keçirir. (Oğuzhan Ergün, 2013).

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Xüsusilə sistem yox olduqdan sonra istehsalın beynəlmilləşməsi prosesi sürət qazandı. Ümumiyyətlə, sosial həyatın geniş bir ölçüsünü əhatə edən bir sistemdir. İqtisadiyyat mənasında "qloballaşma" da adlandırılan bu fenomen, mahiyyət etibarilə kapitalın beynəlxalq miqyasda hərəkət etmə qabiliyyətinin böyük ölçülərə çatması deməkdir. Şübhəsiz ki, kapitalın hərəkətliliyinin bu dərəcədə artırılmasında ən vacib rol çoxmillətli şirkətlərə aiddir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər baxımından dövlətin əsas mövqeyini gərginləşdirən bu prosesin beynəlxalq siyasət sahəsindəki düşüncələri təbiidir. İlk baxışdan bu cür iqtisadi təşkilatların beynəlxalq siyasətə aidiyyəti zəif görünə bilər. Həqiqətən, əsas məqsədi daha çox qazanc əldə etmək olan bu şirkətlər birbaşa beynəlxalq siyasətə tərəf olmaq məqsədi ilə hərəkət etmək, bunun motivasiya olacağını gözləmək olmaz. Ancaq problem həmişə o qədər də sadə deyil. Məsələn, beynəlxalq iqtisadi rejim olan sərbəst ticarəti araşdırarkən beynəlxalq siyasi məlumatları alınır. Bununla birlikdə, həqiqi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə sərbəst ticarətdən faydalananlar, mövcud əlverişli vəziyyəti qorumaq və ya əlverişsiz vəziyyətə uyğunlaşdırmaq nəzəri səviyyədə "məlumat" olan siyasi şərtlərə təsir göstərmək və müəyyənləşdirmək diplomatik tədbirlərdən güc tətbiqinə qədər müxtəlif xarici siyasi alətlərinə müraciət edə bilərlər. Bu ümumi müşahidələr çoxmillətli şirkətlərin əməliyyatları üçün də etibarlıdır. Çoxmillətli şirkətlər, hədəflərinə çatmaq və bu məqsədlə fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün, bəzi ixtisaslı münasibət və davranışlarda ola bilərlər. Bu tip quruluş naminə məqsədləri və ya hədəfləri ilə mübarizə aparmaq mübahisəli bir mövzudur. Bununla birlikdə, həm beynəlxalq bir şirkət üçün, həm də hər hansı bir şirkət üçün, maksimum mənfəət, ən azı orta müddətdə, əlverişsiz hədəfdir. Ümumiyyətlə istehsal və satış həcmindəki artımlar çoxmillətli şirkətlərin istədiyi vəziyyətlərdir Əslində bu həmişə mənfəətin artması kapital sahibləri üçün əsas məqsəd olmaya bilər. Bununla birlikdə, "böyüməyə" vurğu verən bəzi kapitalistlər və menecerlər buna baxmayaraq belə bir meyldə ola bilərlər. Çünki bu cür potensialın genişlənməsi və böyüməsi nəzarət etdikləri quruluşun nəticəsi böyümə olmaqla, bununla da öz imkanlarını və təsirlərini artırır. Bu andan etibarən çoxmillətli şirkətlərin

davranışlarına rəhbərlik edən motivasiya edici bəzi amillər də meydana çıxa bilər. Həqiqətən, bu trend uzunmüddətli perspektivdə gəlirliliyin daha da artırılmasına yönəlmiş iqtisadi qiymətləndirmənin nəticəsidir. TMK özü üçün əlverişli şərait yaratmaq və ya saxlamaq məqsədi çox vaxt siyasi xarakter daşıyan söylərinə dəstək ola bilər. Bu halda, sözügedən TMK- nın fəaliyyəti baxımından iqtisadiyyat və siyasət iç-içə olduğu görülür. Digər tərəfdən, bir an üçün çoxmillətli şirkətlərin qazancı tamamilə başqa bir məqsəd güdmədiklərini düşünsək belə, şirkətlərin hədəfə çatmaq üçün bəzi siyasi fəaliyyətlərin müəyyən dərəcədə aydın olur. Bunun ölçüsü həm şirkətin həm də münasibətin şərtlərindən asılıdır. Bu tip şirkətlər fəaliyyətində əlverişli şəraitdə sabitlik axtarır və fəaliyyət göstərdiyi ölkənin rəhbərliyindən mümkün qədər müstəqil olmaq istəyir. Bunları təmin etmək üçün müxtəlif vasitələrdən də istifadə edir. Başqa sözlə, TMK ümumiyyətlə investisiya üçün yerli elementlərlə ortaqlığın tələb olunduğu ölkələrə investisiya qoymaq istəməzlər. Çünki belə bir vəziyyət o ölkənin rəhbərliyi ilə daha yaxından nəzarət edilməsinə imkan verəcək və muxtariyyət sahəsini kifayət qədər məhdudlaşdıracaqdır. İkincisi, şirkət fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdə onun üçün uyğun şərtlərin davam etməsini istəyir. Bu istəyi iki növ siyasi münasibət və davranış dəstəkləyə bilər. Şirkət bu üsullardan birini istifadə edə bilər və ya hər ikisini birlikdə istifadə edə bilər. TMK bu mövqeyi ilə beynəlxalq siyasət baxımından əhəmiyyət qazanır. Bu vəziyyətdə, əsas ölkənin və ya ölkələrin xarici siyasət maraqlarını yönləndirməyə xarici faktor kimi fəaliyyət göstərdiyi ölkənin daxili siyasətinə təsir edir. Bunlardan birini və ya hər ikisini yerinə yetirdiyi üçün beynəlxalq aktyor kimi görünür.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu cür münasibətlərin faktiki təyin edilməsi son dərəcə çətindir. Bu tip məsələlər tez-tez olur və yüksək qiymətləndirilir. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, TMK- nın bu cür fəaliyyətini aşkarlamaq çətin və məxfi olur. Bu cür faktların və ya hadisələrin nisbi əhəmiyyəti vardır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı şəhəri, 13 yanvar 1995-ci il. № 952. 11 səh.
2. Aqil Əliyev, Arif Şəkərəliyev, İdris Dadaşov., (2015). “Dünya iqtisadiyyatı: Müasir dövrün problemləri”. Bakı. 455 səh.
3. Ə.Bayramov, (1997) Regional iqtisadi inteqrasiya. Bakı. 10 səh.
4. Əhmədova Təranə Mütəllib qızı, (2015) Dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq texnologiya və informasiya mübadiləsinin səmərəli inkişaf şərtləri, AMEA-nın Xəbərləri: İqtisadiyyat seriyası. Səh 141.
5. Ələkbərova, Nəzrin İstəndiyar qızı., (2017). Qloballaşma dövründə Transmilli korporasiyalar və milli maraqlar problemi (yanacaq-enerji kompleksi təmsalında) BDU. Bakı., Səh 186.
6. Klaus Şvab. Dördüncü sənaye inqilabı. Dünya İqtisadi Forumu. 2016. 204 səh.
7. Quliyev, İ. O. Transmilli korporasiyaların inkişaf tarixi və onların Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında rolu. Elmi məcmuələr Milli Aviasiya Akademiyası. 2013. 345 səh.
8. Mustafayeva Raminə Ramiz., (2014). Transmilli korporasiyalar, Gəncə-. 187 səh.
9. M. V. Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti. Dünya təsərrüfatının globallaşması. Bakı. 2008. Səh 378.

Türk dilində

1. Arıboğan, Deniz Ülke, Globalleşme Senaryosunun Aktörleri, Der Yayınları, İstanbul, 2001. 288 s.
2. Azərbaycan'da doğrudan yabancı yatırımlar ve doğrudan yabancı yatırımları etkileyen faktörlere ilişkin bir uygulama, (yüksek lisans tezi), Javid Süleymanlı, Bursa 2015. 126 s.

3. Bahçekapılı, Cengiz, Küreselleşme Sürecinde Güçsüzleşen Ulus Devlet, Derin Yayınları, İstanbul, 2009. 178 s.
4. Barış Özdal, Dördüncü Sanayi Devrimi'nin ulusal güvenliğe etkisinin karşılaştırmalı analizi, , Bursa. 2019. 113 s.
5. Beycan Pado, Küreselleşme sürecinde çok uluslu şirketlerde karar alma ve kontrol: Japon şirketleri örneği. İstanbul Aydın Üniversitesi. Ocak 2017. 134 s.
6. Cenk Ecevit. Küreselleşen dünyada çok uluslu şirketler ve politik risk. İstanbul. 2008. 110 s.
7. Gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasında çok uluslu şirketlerin etkisi. Sonya Soleymani. Yüksek Lisans Tezi İktisat Anabilim Dalı Prof. Dr. Alaattin Kiziltan. 2014. 101 s.
8. Hüseynova, Manisa Celal (2016). Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F, Avrupa Birliği-Azerbaycan İlişkileri, Ali Samir Merdan. 22 s.
9. Seyfettin Aslanlı. (2020). Küreselleşmenin Ulus Devletlere Etkisi. 22 s.
10. Mustafa Talas, Yaşar Kaya. Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks. Küreselleşmenin ekonomik sonuçları. 2014. S.35.
11. Osman Kurt, Modern İpek Yolu Yeniden Canlanıyor, Hazar World, 2015. 25 s.
12. Özdemir, Durmuş (2002) “Küreselleşme, Ekonomik Büyüme ve Çok Uluslu Şirketler”, Doğu Batı. 27 s.
13. Prof. Dr. Alaattin Kiziltan. Gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasında çok uluslu şirketlerin etkisi yüksek lisans tezi. Erzurum–2014. 101 s.
14. Sabriye Biçen, Uluslararası sermaye yatırımlarının gelişmekte olan ülkelerin bankacılık sektörüne etkisi türkiye örneği, İstanbul, 2010, 216 s.
15. Veda Hastürk. çin ekonomisindeki dönüşümün küresel ekonomi üzerine etkileri: bir kuşak bir yol projesi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 2019. 345 s.
16. Şükrü İnan, Jeoekonomi ve Türkiye'nin Jeoekonomisi, Malatya, Mart 2008. 300 s.

17. T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü işletme anabilim dalı uluslararası işletmecilik programı yüksek lisans tezi azerbaycan cumhuriyetinde yabancı sermaye yatırımları ve türkiye değerlendirmesi, Elşen Ahmedov, Danışman, Yrd. Doç. Dr. Şevket Kudret Sayın, 2006. 157 s.

Rus dilində

1. Алекперова, Назрин Исфандияр., (2017). Транснациональные корпорации и проблема национальных интересов в эпоху глобализации. Баку: 247 ст.
2. Тихий, Владимир Иванович., (2018). Мировая экономика и международные экономические отношения. Москва: РИОР, ИНФРА-М, 365 ст.

İngilis dilində

1. A. G. Hopkins, (2002). Globalisation In World History, 352 p.
2. Lourdes Beneria and Savitri Bisnath, Global Tensions: Challenges and Opportunities in the World Economy. New York and London. 2004. 344 p.
3. Rhys Jenkins. Transnational Corporations and Uneven Development (RLE International Business): The Internationalization of Capital and the Third World. 2012-11-26. 252 p.
4. Simon Reich, (1998) What Is Globalization? 23 p.
5. Yeung, Henry Wai Chung, (1998) "Capital, State and Space: Contesting The Borderless World", Transactions of the Institute of British Geographers, September, 23 p.
6. Bourne, R.S. "Trans-national America", The Atlantic Monthly., 1916 July. 34 p.

İnternet resursları

1. <https://edu.e-cbar.az/course/preview.php?id=54>, 2020
2. <http://ebook.yap.az/book/az/TqLBf2hwQj>, 2008
3. <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl4.pdf> , 2018

4. <https://www.bbc.com/azeri/international-45032292> , 20219
5. <https://www.yumpu.com/tr/document/view/54579031/hazarworld-sayi-3kasim-2015>
6. (Oğuzhan Ergün, Jeopolitik ve Ekonomik Şekillendirme, 2013, <https://dergipark.org.tr/en/pub/fpeyd/issue/48054/607661>, 2019
7. <http://www.anfes.gov.az>, 2020
8. <http://www.economy.gov.az> , 2017
9. http://www.oilfund.az/old/index_az.php?n=100, 2018